

ઓપિનિયન

यो वै भूमा तत् सुखम्।

તંત્રી : વિપુલ કલ્યાણી

પુસ્તક : 15 • પ્રકરણ : 02 • સળંગ અંક : 170

26 મે 2009

શેષ લવાજમ : £22.92 / £36.67

માણસ તરીકે મારું વજૂદ શું ?

• પ્રવીણ પંડ્યા

આઝાદીની અડધી સદી વટાવ્યા પછી પણ ભીડનું સ્વસ્થ નાગરિક સમાજમાં રૂપાંતર જ નથી થવા દેવાયું. ગાંધારી એક ગર્ભના સો ટુકડા કરી નોખા નોખા પાત્રમાં પોતાના સ્વાર્થની પૂર્તિ માટે ઉછેરે એમ જનતાને રાજકીય પક્ષો દ્વારા મતબંક સ્વરૂપે ઉછેરવામાં આવે છે, એક ચૂંટણીથી બીજી ચૂંટણી સુધી અથવા કલો કે એક ધર્મયુદ્ધથી બીજા ધર્મયુદ્ધ સુધી. જૈતજૈતામાં ૨૦૦૮ની ચૂંટણી એક તરફથી જાણે ગાંધી વિરુદ્ધ ગાંધી જેવી લાગે છે તો બીજી તરફથી એમાં દેખાય છે અ-ધર્મયુદ્ધ ! પાંચ પાંચ વરસ ગરીબનું પેટ કાપીને પક્ષ-વિપક્ષ તરીકે ભર્યા ભાણે સત્તા ભોગવ્યા પછી પોતાની કરમ કુંડળીના આધારે મત માંગવાના બદલે પક્ષ-વિપક્ષ ધરમનું પૂંછડું પકડી વૈતરણી કરવા નીકળે છે. બટકું રોટલો ઝંખતી જનતા, સત્તાકાંક્ષીઓની ભૂખ ભાંગવા રોટલાના ટુકડાની જેમ વહેંચાઈ જાય છે, ધરમના નામે !

આજે ૩૦-૩-૦૮ની સવારે મારા ફૂલેટમાંથી નીચેના મેદાનમાં આવું છું અને જે જાઉં છું એ જાઈને કાળજી ધિરાઈ જાય છે. આ દૃશ્ય કાંઈ પહેલીવાર નથી જોતો. બહુમાળી ઈમારતોનો ગંધાતો કચરો ટ્રેક્ટરમાં ઠલવાઈ રહ્યો છે, ઘૂંટણ સમાણા કીટાણુ-જીવાણુયુક્ત કચરામાં ત્રણ યુવાનો ઊભા છે, એમાંના એકવાડમાં હાથ નાંખી કાગળ અને પ્લાસ્ટિક છૂટાં પાડે છે, રહીશો નાક પર રૂમાલ રાખી ચાલ્યા જાય છે, જાણે પેલા શ્રમિકો પણ મનુષ્ય નથી માત્ર દુર્ગંધ છે. રંજના મને કહે છે કે આ લોકો પાસે હાથમોજાં અને ગમબુટ હોવાં જોઈએ, આ ગંદકી એમના શરીરમાં કેટકેટલા રોગ જન્માવતી હશે ? અને મનમાં ? “નિરીક્ષક”-“નયા માર્ગ”-“ભૂમિપુત્ર” કે “દલિત અધિકાર”ના વાચકો માટે આ બધું અજાણ્યું નથી. એને રીક્ષા સુધી વળાવી પાછો ફરું છું અને ટ્રેક્ટર પાસે ઊભો રહું છું, પૂછું છું :

'તમને આ કચરામાં કામ કરવા હેન્ડ ગ્લોવ્ઝ મળવા જોઈએ'
'કોણ આપે?'
'કેમ ? તમને કામ આપનાર.'
'આ કામ અમે કોન્ટ્રાક્ટર પર કરીએ છીએ.'

'કોન્ટ્રાક્ટર ન આપે ?'
'એ અમને રોજના પચાસ આપે છે, પચાસમાં ટ્રેક્ટરના બે ફેરા કરવાના.'
'પચાસમાં !'

જૂનનો અંક, વિપરીત પરિસ્થિતિને કારણે, મોડો પ્રગટ થશે તેની જાણકારી આપીએ છીએ. પ્રવાસને કારણે આ ઢીલ થઈ હશે. સ-આદર દિલગીરી વ્યક્ત કરીએ છીએ. : તંત્રી

'હા, આ કચરામાંથી કાગળ અને પ્લાસ્ટિક છૂટું પાડીએ એમાંથી બીજા પચાસ મળે છે.'

હું વિવશતાથી આ સાંભળી રહ્યો હતો. મનમાં વિચારતો હતો કે આ દેશના કરોડો લોકો એક યા બીજા સ્વરૂપે પાણીના મોલે ખૂન-પસીનો વહાવે છે, મહાનગરોની ગંદકી સાફ કરે છે (સ્વમ ડોંગ મિલિયોનર્સ) અને બદલામાં પામે છે ગંદકીથી પણ બદતર જીવન. બીજી તરફ એવા અસંખ્ય તકસાધુઓ છે જે ધર્મના નામે ગરીબના ખભે પગ મૂકી સત્તા સુધી પહોંચે છે. રાજનીતિમાં મળતા એશોઆરામ ન હોત તો? આમાંના કેટલા માર્ઠના લાલ લોકસેવક બનવા દાવેદારી કરત ? ગાંધી-ભગતસિંહ-બોઝ તો ગયા, સરદાર, નહેરુ, સરોજિની નાયડુ, મુદુલા સારાભાઈ, શાસ્ત્રી અને લોહિયા કે જયપ્રકાશ પણ નથી, ગુજરાતમાં જે નેજવું કરોને, ઝોળીમાં ચણા લઈ ફરનાર ઈન્દુલાલ છે ક્યાંય? જ્યંતીભાઈ નથી, હા, જ્યાં જ્યાં રાજનીતિના ગણેશ મંડાય છે ત્યાં ત્યાં દલાલો જરૂર દેખા દે છે. અને પુરુષોત્તમ માવળંકર પણ નથી. એ મારી બૌદ્ધિક નપુંસકતા જ છે જે તકવાદીઓને જાટની ઝડપે ધારાસભા કે સંસદ તરફ આગળ વધતા નથી અટકાવી શકતી કે નથી રોકી શકતી. ગરીબો પર ફરી વળતા બદલાવીના બુલડોઝરને. ઊલટાનું ક્યારેક તો હું જ પેલાઓની રાજસત્તાને વધુ સમર્થ બનાવવાનું નિમિત્ત બનું છું અને ગરીબો પર ફરી વળતા બુલડોઝરને ગિયરઅપ કરું છું. વધુ કાંઈ વિચારું એ પહેલા ટ્રેક્ટર પાસે ઉભા યુવાન બોલ્યો :

'બે મહિના પહેલાં હું ટ્રેક્ટરમાંથી પડી ગયેલો, માથામાં વાગેલું, એક્સ-રેથી લઈને બધું કરાવવું પડ્યું, ત્રણેક હજારની ચાકી વાગી ગઈ.'
'પણ કોન્ટ્રાક્ટરને કામ આપનાર મ્યુનિસિપાલિટીની કોઈ જવાબદારી જ નથી ?'

'એ લોકો તો કામ કોન્ટ્રાક્ટ પર આપે છે, એમની કોઈ જવાબદારી નથી.' -પણ મારી જવાબદારી? આ બધું ભૂલીને હું શું કરું છું? ક્યારેક વરુણ-રાહુલના દંગલમાં કોઈ એક છેડે ઊભો રહી અખાડિયનની જેમ જાંઘ પર થાપ મારું છું, તો ક્યારેક આ ચૂંટણીના અંતરાત્મા જેવા પેલા દરિદ્રનારાયણને સાવ વિસારે પાડીને ગંગામાં ડૂબકી મારતા ભાવિકની જેમ ગાંધી-ગાંધી, રામ-રામ કે વામ-વામ કરું છું ! કટ્ટરતાની ધાર એટલી તેજ બનતી જાય છે કે આપણી રાજકીય સમજણને પ્રતિકૂળ હોય એવા વિચારને પણ આપણે સાંખી શકતા નથી, બોલનારને તરત જ ઘુણાભાવથી એ વાતની પ્રતીતિ કરાવીએ છીએ કે જે તું અમારામાંનો એક નથી તો એમનામાંનો એક છે ! આ ચૂંટણી દંગલે મારી અને મારા જેવા અનેકોની ભૂમિકા વિશે ઘણા પ્રશ્નો જન્માવ્યા છે જે હું મારી અંદરના અધિપતિને પૂછું છું. રાજ-મહારાજાઓની કે ધર્મધૂરંધરોની બગીના શણગારેલા આંખે ડાબલા ચડાવેલા ઘોડા જેવો હું મને લાગું છું, ડાબલા શું કામ છે ? ડાબલા વિનાનો ઘોડો યુદ્ધમાં હોય છે, આંખ પર ડાબલા ન હોય તો એને આસપાસનું તો ઠીક પણ પાછળનું ય દેખાતું હોય છે, એ ન દેખાય અને બગી સીધી નિયત માર્ગે ચાલે એ માટે જ એની આંખ પર ડાબલા ચડાવવામાં આવે છે. મેં જાત પર આ કોરડા એટલે વીંજ્યા છે કે મને આ બધી સ્થિતિઓ વિશે એ પ્રશ્ન થાય છે કે મારું વજૂદ શું છે ? મારી જેમ ઘણાને આ પ્રશ્ન થતો હશે ? આપણી મૂંઝવણને બયાં કરતી હિંદી કવયિત્રી પ્રભા મજુમદારની આ કવિતાનો અનુવાદ જુઓ :

વજૂદ
હું એક પ્યાદુ
શહાદત માટે
શતરંજની બિછાત પર મૂકાયેલું
કોના કોના નિહિત સ્વાર્થોની પૂર્તિ માટે,
શેહ અને માતની
કૂટિલ ચાલોમાં
ઢાલ જેવી ઉપયોગિતા મારી.
હું ભીડનો એક હિસ્સો
ક્યારેક તાલીઓ પાડવા
તો

ઓપિનિયન

- "ઓપિનિયન" ગુજરાતી ભાષાનું માસિક વિચારપત્ર છે અને દર માસની ૨૬મી તારીખે બહાર પડે છે.
- "ઓપિનિયન"ના ગ્રાહક ગમે તે અંકથી થઈ શકાય છે.
- "ઓપિનિયન"માં શક્ય હોય ત્યાં સુધી જાહેરખબર ન લેવાની અમારી નેમ છે.
- એમાં વ્યક્ત થતા વિચારો માટેની જવાબદારી જે તે લેખકોની છે.
- "ઓપિનિયન"નાં ધોરણ અને સ્વરૂપને અનુલક્ષીને લેખકોએ પોતાની કૃતિઓ મોકલવી. હાલ પુસ્તકારનું ધોરણ નથી. પરંતુ છપાયેલી કૃતિના લેખકને જે તે અંક ભેટ મોકલવાની પ્રથા છે.
- લખાણ શાહીથી ચોખ્ખા અક્ષરે અને કાગળની એક જ બાજુએ લખવું. નનામા લેખો અસ્વીકૃત બનશે.
- ભાષા સારી માઠી હશે તેને વિષે લખનારે જરા પણ અચકાવાનું નથી. અમારી શક્તિ પ્રમાણે અમે સુધારી લઈશું. ઓછામાં ઓછી ગુજરાતી જાણનાર વાચક પણ સામયિકની મારફતે જેટલી દાદ લઈ શકે તેટલી દાદ દેવી એ અમે અમારી ફરજ સમજીશું.
- જેઓ લખી ન શકતા હોય તેઓ બીજાની પાસે લખાવીને લખાણ મોકલી શકે છે.

લવાજમના દર

શેષ લવાજમ આ દેશ માટે £22.92 તેમ જ પરદેશ માટે £36.67 છે. ચેક યા પોસ્ટલ ઓર્ડર અથવા ડ્રાફ્ટ Parivaar Communications ને મોકલવો.

લવાજમ - સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર

"ઓપિનિયન"

'Kutir', 4 Rosecroft Walk, WEMBLEY,
Middlesex HA0 2JZ [U.K.]
Tel. : [+44] 020 - 8902 0993
e.mail :
vipoolkalyani.opinion@btinternet.com

ભારત માટે લવાજમ ભરવાનું ઠેકાણું

Villa Bellevue, 30, Avantikabai Gokhale
Street, Opera House, MUMBAI - 400 004
Tel. : [022] 2386 2843
e.mail : bharti_parekh@hotmail.com
સંપર્ક : ભારતીબહેન પારેખ

માત્ર ભારતમાંના ગ્રાહકોએ જ, ફક્ત Rs. 2,000ની રકમ,

Vipool Kalyaniને નામે લખી મોકલવી

ગ્રાહક પત્રિકા :

Name : .....
Address : .....
Post Code : .....
Telephone : .....
e.mail : .....
Subscription : £27.08 / £43.33
Date : .....

"ઓપિનિયન"/ Opinion

ક્યારેક પથ્થરબાજી માટે

ઉશ્કેરવામાં આવું છું.
હું એક ગ્રાહક
જાહેરાતોની માયાજાળમાં
ભરમાવવામાં આવતો
હીરાના પેકિંગમાં
પથ્થરો એકઠો કરનારો.
હું એક નાગરિક
આંકડાની મોહજાળમાં
ભોળવવામાં આવતો
આશ્વાસનો અને દિવાસ્વપ્નોમાં
વિચરવા માટે.

હું એક અનુગામી

દડાની જેમ

ક્યારેક આ કીડાંગણમાં

તો ક્યારેક તે કીડાંગણમાં
ફેંકવામાં આવતો.

હું એક શ્રોતા

જેના તેના દ્વારા સંબોધિત થવા માટેનો,

હું એક મતદાર

ટાણે-કટાણે આવનારી ચૂંટણી માટેનો.

હું એક દર્શક

તમારા કાર્યક્રમોની ટી.આર.પી. વધારવા માટેનો.

તો અદના નાગરિક તરીકે મારું વજૂદ શું ?
પેલા ટ્રેક્ટરની ગંદકીમાં ઉભેલા, દૃશ્યમાન હોવા છતાં
ઈશ્વરની જેમ અદૃશ્ય બનેલો માણસ વિકાસ પ્રક્રિયામાં
ક્યારે અને કેવી રીતે સામેલ થશે ?

માયાવી સાંઢણીયું

● પંચમ શુક્લ

માયાવી સાંઢણીયું ઊડતી નિર્જન રણને ગામ,
અચકણ ઓઢ્યાં ઓળા જેવું હડફેટે સરિયામ !
સાંઢણીયું નિર્જન રણને ગામ!

મૂકી 'મા'ની માયા સઘળી, નામ, ઠામ, મુકામ;
અનાથને ઓશિંગણ ઊભી પુનર્વસનની હામ,
પવનવેગીલી પૂરણ ઢેકે ઠેકાણું ગુમનામ!
સાંઢણીયું નિર્જન રણને ગામ!

કાળા અક્ષરની બાંધીને બુકાનીઓ બેજાન;
લૂ વીંઝાતી રેતે શેકે વાણીની પહેચાન,
રૂંવે રૂંવે આગ સીંચતી આતપમાં ગુલતાન!
સાંઢણીયું નિર્જન રણને ગામ!

મુગજળ વચ્ચે લૂગડાં ધોતી આઠ પદમણી નાર;
હેરી હેરી હાથ હિલોળે ચોંત્રીસે નર-જર,
ધૂળધોયાની રજેટ પળમાં પૂજે બારે ધામ!
સાંઢણીયું નિર્જન રણને ગામ!

e.mail : spancham@yahoo.com

ત્રીજી માર્ચ બે હજાર બે યાદ આવે છે, આપણે
ઘણાં બધાં નારાયણ દેસાઈની આગેવાનીમાં કોચરબ
આશ્રમથી ગાંધી આશ્રમ મૌન રેલીમાં સામેલ હતા.
મોદી સરકારની ભૂમિકાના મુદ્દે એ ઠરાવમાંના એક
વાક્ય વિશે વિવાદ થયેલો, મારું એક નમ્ર સૂચન હતું,
'ચૂંટણીમાં ધર્મ કે જાતિના નામે મત માંગનારને પ્રજા
જાકારો આપે.' પછીથી બે પ્રતિભાવો મળ્યા હતા.
પ્રકાશ ન. શાહે કહેલું કે તમારું સૂચન ઠરાવમાં સમાવાયું
છે. ત્યાં હાજર મારા બીજા એક સાથીએ ધીમા સાદે
કહેલું કે 'ભલે બધાંએ તાલીઓ પાડી પણ આ વાતે હું
સહમત નથી.'

મારું વજૂદ શું ?

(સહભાવ : 'સમાન્તર ગુજરાત', ૦૭.૦૫.૨૦૦૯)

<http://www.opinionmagazine.net/Samantar-Gujarat>

ખટમીઠા ચણીબોર • દીપક બારડોલીકર

સારું થયું

કે વાઘ ઘાસ ખાતા નથી;

નહિંતર

ગાયો ભૂખે મરત !

ચકલાં પીવે

કે હાથીઓનું ધણ;

નદીને ફરક પડતો નથી !

બકરાને જીવવાનો અધિકાર છે !

ખડિંગ ! ખડિંગ !

અને જીવવા માટે

વડુ બકરાને ફાડી ખાય છે !

ખડિંગ ! ખડિંગ !

કસૂર સરિતાનો નહીં

પાપાણનો છે;

તેને

પોતાની કાળાશ ઉપર ગર્વ હતો !

[136 Stemford Street, Old Trafford,
MANCHESTER M16 9LR, U.K.]

ગઝલ

● જિગર નબીપુરી

સ્વપ્ન આવે એવી તો શ્રદ્ધા નથી,
ઊંઘવાની તેથી થઈ ઈચ્છા નથી.
છે મંઝિલો ને ઉતારા આજ પણ;
ત્યાં સુધી લઈ જાય તે રસ્તા નથી.
ને બધું પલટાનું રહે છે જગ મહીં;
જિંદગીમાં આ નવી ઘટના નથી.
કોઈ નાહક ખુલાસો ના માંગશો;
સત્ય એ સત્ય છે; અફવા નથી.
એ કારણ મેં કોઈને પૂછ્યું નહીં;
વાત મનની જે કદી કહેતા નથી.
આટલો નિ:શંક તું ના બેસી રહે,
આફતો આવી ચડે, શંકા નથી.
રાત દિવસને જ જિગર જોઈ લો;
આપણા થઈ આપણા હોતા નથી.

[3 Shernhall Street, Walthamstow,
LONDON E17 3EU]

એક હતો રાજા; તેનું નામ હેન્રી અને તેને છ રાણી .....

૨૧ એપ્રિલ ૧૫૦૯. આજે તેને ઠીક પાંચસો વર્ષ થયાં. તે દિવસે ઈંગ્લેન્ડના રાજા તરીકે ટ્યુડર વંશજ આઠમા હેન્રી ગાદીનશીન બનેલા. આ રાજાએ ૨૮ જાન્યુઆરી ૧૫૪૭ સુધી રાજ કરેલું. અંગ્રેજ રાજાશાહીમાં આ રાજાની નોંધપાત્ર નામ અને સ્થાનમાન રહ્યું છે. ઈંગ્લેન્ડના દેવળોની પ્રોટેસ્ટન્ટવાદી સુધારાવાદી ચળવળોને પાશવીપણે દાબી દેવા સાડુ, હેન્રીએ કડક હાથે કામ લીધેલું હોવા છતાં, પોતાની રાજકીય મહત્વાંકાક્ષા સંતોષાય તે અંગે રોમની તાબેદારી ખતમ કરવા, છેવટે તે એન્જલિકન ચર્ચની રચના કરવાનું કામ કરે છે. ઈંગ્લેન્ડમાં કેથલિક મઠો હતા તે સત્વરે બંધ કરવાં તેણે પગલાં ભરેલાં અને પછી ‘ચર્ચ ઓફ ઈંગ્લેન્ડ’ના સર્વોચ્ચ વડા તરીકે પોતાને ઘોષિત પણ કરે છે.

અમારો મુલક આજે ય રાજાશાહી સંસદીય લોકશાહીની રસમ હેઠળ ગતિ કરતો રહ્યો છે. ફક્ત મુદ્દો એટલો જ કે પદવી આધારિત અમારી સાંપ્રત રાજાશાહીએ આજ લગી બહુ લાંબો પ્રવાસ ખેડ્યો છે. આ આખો ઇતિહાસ ભારે રોચક છે અને તેની તવારીખ ભારે આંટીઘૂંટીથી ભરેલી છે. આઠમા હેન્રીના સમયગાળામાં સર્વેસર્વાપણું શાસક કને હતું.

આજે સંસદીય લોકશાહીની બોલબાલા છે. ધારાગૃહને તેમ જ કાર્યવાહકોને પોતાની સત્તા મજબૂત કરવા માટે પણ બહુ અટપટો અને લાંબો પંથ કાપવો પડેલો છે. સ્નીમીડના મેદાનમાં ઈ.સ. ૧૨૧૫માં રાજા જહોનને ‘મેગ્ના કાર્ટા’ પર સહીસિક્કા કરવા પડેલા, ત્યારથી લોકશાહીનાં મંડાણ થયાં છતાં, આ આખી ઝુંબેશે વચ્ચેની સદીઓ દરમિયાન ભારે ચડતીપડતી દીકી છે.

દુનિયાના પટ નજર કરીએ છીએ ત્યારે ખ્યાલ આવે છે કે જપાન, થાઈલેન્ડ, ભુતાનથી માંડીને એશિયામાં અન્યત્ર, તેમ જ આફ્રિકા અને યુરોપ ખંડોના કેટકેટલા દેશોમાં આજે ય અનેક સ્તરની તથા જાતભાતની રાજાશાહી ચાલે છે. મોટા ભાગના આ દેશોમાં સંસદીય લોકશાહીનું ચલણ ક્યાંક ક્યાંક વિશેષપણે શક્તિમાન લાગી રહ્યું છે. વળી, કેટલાક દેશોમાં રાજાશાહીની વગ કેન્દ્રસ્થ જ છે. આવા મુલકોમાં ધારાગૃહો અને કાર્યવાહકો કેવળ નામધારી જ વર્તાય છે.

વારુ, આમ જોવા જઈએ તો આ આર્થિક ભીડના દિવસો વચ્ચે પણ વધુ વકરેલો આતંકવાદ ચોમેરે સતાવતો આડો ફાટ્યો પડ્યો છે. તેની સામે મોટા ભાગના દેશોને સામનો કરવાનો આવ્યો છે. બીજાત્રીજા પશ્ચિમી દેશોની પેઠે અહીં બ્રિટનમાં પણ આતંકવાદ સામે જબર પગલાં લેવાતાં રહ્યાં છે. હમણાં હમણાં ઉત્તર ઈંગ્લેન્ડના અનેક સ્થળોએ જે પ્રકારે ઝડતી લેવાઈ છે અને દઝન ઉપરાંત લોકોને અટકાયતમાં લેવાયા છે તેની વધુ એક સાહેદી તેમાંથી સાંપડે છે. આતંકવાદ જે કે આજનો વકરેલો નથી. આતંકવાદનો ઇતિહાસ તપાસીએ છીએ ત્યારે સમજાય છે કે તેનો આરંભ હજાર, દોઢ હજાર વરસો પહેલાં થયેલો છે ! ફેર એટલો જ છે કે આજકાલ પ્રચાર માધ્યમો સાથે ય દહાડા, ચોવીસેય ક્લાક સતત સક્રિયતા સાથે ધૂમતા ફેરે છે. ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં, પરિણામે, નાનીમોટી ખાતમીવિગતો જગતને ખૂણે ખૂણે ફેલાઈ વળે છે. વળી મોબાઈલ

ફોનનો ઉપયોગ, ઈન્ટનેટનો સદુપયોગ, દુરુપયોગ પોતાની હાજરી સો ટકા પુરાવે છે, અને પરિણામે ‘લાગો’ ય લૂંટી લે છે ! આવા આવા અભાવાને કારણે, આઠમા હેન્રીના વખતમાં પણ, આથીસ્તો, શાસનનું દમન વિના રોકટોક થતું અને વિસ્તરતું રહેલું.

પ્રજા રંજડની ઘટનાઓ આજની પેઠે ત્યારે ય બનતી રહેતી. આથી તો નોટિંગમશરમાં આવ્યાં શેરવૂડનાં જંગલોમાં, પ્રજાવત્સલ રોબિન હૂડની બોલબાલા હતી. તેની આસપાસ કેટકેટલી રોચક લોકવાયકાઓ મંડાઈ છે ! અનેક લેખકોએ તેને કેન્દ્રસ્થ કરી સરસ મજાનું સર્જન આપ્યું છે. આજે ય રસ પડે તેવી તે વાયકાની વાતો ક્યકડે જોતાં આનંદ આવે છે અને તે અંગેની ચોપડીઓ ઊથલાવવાનું ય ગમે છે. બીજી પાસ, કચ્છ, કાઠિયાવાડના અનેક રજવાડાઓમાંની આવી આવી કેટલીક વાતો આપણને ઝવેરચંદ મેઘાણીએ, દ્વારકાદાસ રાયચુરાએ, દુલેરાય કારાણીએ સુપડે મોઢે આપી છે. આજે ય એ વાંચતાં અને માણતાં રોમાંચ અનુભવીએ છીએ.

ખેર ! વિશ્વપ્રસિદ્ધ અંગ્રેજી નાટ્યલેખક વિલિયમ શેક્સપિયરે એકમેકથી ચડિયાતાં અફલાતૂન કરુણ, હાસ્યરસપ્રધાન અને ઐતિહાસિક નાટકોની ભેટ જગતને આપી છે. તેમાં ‘હેન્રી એઈથ’નો ય સમાવેશ છે. આશરે ઈ.સ. ૧૬૧૨-૧૩ના અરસામાં, પહેલવહેલાં ભજવાયેલું આ નાટક, જહોન ફૂલેચરના સહકારમાં શેક્સપિયરે લખ્યું હોવાનું મનાય છે.

બર્કિંગમ, વૂલસી જેવા દરબારીઓની પડતી બાબત તથા ધર્મ અને શાસનને મુદ્દે રાણી (એરેગોનની) કેથરિનના ત્યાગની તેમ જ એન બુલન સાથેના વિવાહની વાતો અહીં ગૂંથવામાં આવી છે. પોતાને ઈલિઝાબેથ નામની કુંવરીનો જન્મ થયો ત્યાં આ નાટકનો પડદો પડે છે.

એરેગોનની કેથરિન, એન બુલન, જેઈન સિમોર, ક્લીવ્સની એન, કેથરિન હાવર્ડ તેમ જ કેથરિન પાર નામની છ રાણીઓને રાજા હેન્રી એક પછી એક પરણે છે. તેમાંની બે રાણીઓનો શિરચ્છેદ કરાયો હતો. સાતમા રાજા હેન્રી અને યોર્કની ઈલિઝાબેથનું તે ત્રીજું સંતાન. તેને બીજાં છ ભાંડુઓ હતાં, તેમાંથી ફક્ત ત્રણ જ હયાત રહી શક્યાં - પાટવી કુંવર આર્થર, રાજકુમારી માર્ગરિટ તથા રાજકુમારી મેરી. સને ૧૫૦૨માં પાટવી કુંવર આર્થરનું ઓચિંતું મરણ થયું અને પાટવી કુંવરપદની સઘળી જવાબદારીઓ હેન્રીને માથે આવી પડી. રાજગાદીએ આવ્યા પછી, તરત જ ઈ.સ. ૧૫૧૨-૧૩ના સમયગાળામાં ફ્રાન્સ સાથે ટૂંકું યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું. તેમાં તે વ્યસ્ત રહ્યા. તે ગાળામાં કાર્ડિનલ વૂલસીનું મહત્ત્વ વધી ગયું. તેની ચડતીના દિવસો બેઠા. રાજવી આઠમા હેન્રી વૂલસીને મુખ્ય પ્રધાનપદે સ્થાપિત કરે છે. અને પછી, એરેગોનની કેથરિન સાથે રાજવી છૂટાછેડા લેવાનું નક્કી કરે છે તે મુદ્દે વૂલસી સાથે રાજને મતભેદ ઊભા થાય છે અને ૧૫૨૯માં વૂલસીનું પતન થાય છે. અને તેને સ્થાને આ દેશના એક અગ્રગણ્ય વીરપુરુષ ટોમસ મૂર મુખ્ય પ્રધાનપદે આવે છે. પરંતુ તે ટકી શક્યા નહીં, અને તેને સ્થાને ટોમસ ક્રોમવેલ ૧૫૩૨માં આવે છે. તેના માર્ગદર્શન હેઠળ આઠમા હેન્રી પોતાની અવઢવમાંથી બહાર આવે છે તથા પોપની સત્તાને પડકારી સ્વતંત્ર બને છે. ૧૫૩૪માં ‘એક્ટ ઓફ સુપરિમસી’ દાખલ કરે છે. અને પછી ‘ચર્ચ ઓફ ઈંગ્લેન્ડ’ની સ્થાપના કરી પોતે સર્વેસર્વા જાહેર થાય છે.

આઠમા હેન્રી

આ પછીનાં પાંચ વર્ષ રાજ આઠમા હેત્રી માટે અગત્યના સાબિત થાય છે. તે ગાળામાં, તે ટોમસ મૂરનો વધ કરે છે. તેની બીજી રાણી, એન બુલરનો ય વધ કરાવે છે. તે પછીના ગાળા દરમિયાન, તે એક પછી એક રાણીનો ત્યાગ કરતાં જતાં, જોઈન સિમોર, ક્લીવ્સની એન, કેથરિન હાવર્ડ તેમ જ કેથરિન પાર સાથે પરણે છે. સન ૧૫૪૨-૪૬ના અરસામાં ફ્રાન્સ તથા સ્કોટલેન્ડ સાથે નિપૂઠ્ઠ યુદ્ધ આદરે છે. આમ તે થાકી ગયા છે અને નવ વર્ષના તેના વારસદાર, રાજકુમાર એડવર્ડ સારુ કોઈ તૈયારી કર્યા વિના, આઠમા હેત્રીનું ૨૮ જાન્યુઆરી ૧૫૪૭ના મોત નીપજે છે.

આવા આ રાજવીના સમયગાળા બાબતના અનેક કાર્યક્રમો અમારે ત્યાં હાલ રજૂ થઈ રહ્યા છે. હેમ્પટનકોર્ટ મહેલ સહિત ઠેર ઠેર પ્રદર્શનો તો યોજાયા છે, પણ સાથે સાથે ટેલિવિઝન પર અનેક રોચક કાર્યક્રમો પ્રસારિત થઈ રહ્યા છે. ઈતિહાસને સમજવાની અને માણવાની આ મુલકની દૃષ્ટિ અજબગજબની છે.

પાનબીડું :

દર આવતીકાલેને બે બાજુઓ છે. આપણે આતુરતા નામની બાજુએથી તેને આધાર લેખી શકીએ અથવા આસ્થાની બાજુ પર આધાર રાખી શકીએ.

હેત્રી વોર્ડ બીચર

(સુધારાવાદી પાદરી; ૧૮૧૩ - ૧૮૮૭)

(૧૪.૦૪.૨૦૦૯)

અમે ગુજરાતીઓના નામને રોશન કરી લઈશું;

હશું જ્યાં, ત્યાં નવા ગુજરાતનું સર્જન કરી લઈશું.

લાગે છે તો એવું કે ગુજરાતનું રાજ્ય અસ્તિત્વમાં આવ્યું, તે અરસામાં આ કાવ્યની રચના થઈ હશે. ‘ઓલ ઈન્ડિયા રેડિયો’ના “દીપમાળા” નામક રેડિયો પ્રસારણમાં, પહેલવહેલા, તે માર્ચ ૧૯૬૧ દરમિયાન, રજૂ થયું, અને પછી, “અસ્મિતા”ના, સન ૧૯૮૪માં પ્રકાશિત, પહેલા અંકમાં, તે કાવ્ય સમાવિષ્ટ બન્યું છે. અમદાવાદસ્થિત ‘વિશ્વગુર્જરી’ સંસ્થાના સ્થાપક પ્રમુખ દિવંગત વિનોદચંદ્ર શાહ, તે દિવસોમાં, આ કાવ્યના કવિની શોધમાં હતા. ગુજરાતનું ગૌરવ કરતી કેટલી ય કૃતિઓને સંગીતબદ્ધ કરીકરાવીને તેમની સંસ્થાએ એક ઓડિયો કસેટ બહાર પાડેલી. તેમાં આ કાવ્યને સમાવવાનો તેમનો ઈરાદો હતો. આવું આ મજબૂત કાવ્ય ઈબ્રાહિમ ઉમ્મરભાઈ રાઠોડ ‘ખય્યામ’ નામના એક કવિનું છે. તે દિવસોમાં ‘ખય્યામ’ આફ્રિકા ખંડના મધ્યમાં આવેલા, મલાવી નામના મુલકમાં સ્થાયી હતા. હવે તે અરસાથી પાટનગર લંડનના નૈઋત્ય વિસ્તારમાં વસે છે.

‘ખય્યામ’ વિલાયતસ્થિત એક અરબ ગઝલકાર છે અને મુશાયરાઓમાં તેમને સાંભળવા એક લહાવો છે. વર્ષોથી તેમણે વિવિધ સામયિકોમાં લખવાનું રાખ્યું છે. આફ્રિકામાંના સુદીર્ઘ વસવાટ દરમિયાન દક્ષિણ આફ્રિકા, યુગાન્ડા, કેન્યામાંનાં વિધવિધ સામયિકોમાં તેમની કૃતિઓ નિયમિત પ્રગટ થતી હતી. ‘ઓલ ઈન્ડિયા રેડિયો’ના પૂર્વ - મધ્ય આફ્રિકાના દેશો માટેના ‘દીપમાળા’ કાર્યક્રમમાં તેમની અનેક કૃતિઓ પ્રસારિત થવા થવા પામી હતી. ખ્રિસ્તના વસવાટ બાદ, “ગરવી ગુજરાત”, “ગુજરાત સમાચાર”, “નવ ખ્રિસ્ત”, “અસ્મિતા”માં તેમની કલમ ઝળકી છે. બી.બી.સી. વરસો પહેલાં, દર રવિવારે, ‘નઈ જિદગી, નયા જીવન’ નામે એક સામયિક કાર્યક્રમ આપતું. આ ખૂબ જ લોકપ્રિય કાર્યક્રમમાં, એક દા, ગુજરાતી મુશાયરાનો કાર્યક્રમ પેશ થયેલો. આ સૌ પ્રથમ કાર્યક્રમમાં ‘ખય્યામ’ સાહેબે ભાગ લીધો હતો અને “ગરવી ગુજરાત” સામાયિકે કવિની ભારે સરાહના કરી હતી.

કવિ ‘ખય્યામ’કૃત ‘ઝંખના’ નામક બીજા કાવ્યસંગ્રહનું સ્વાગત કરવાનો એક અવસર, અબીહાલ, દક્ષિણ ઈંગલેન્ડના કોચડન ખાતે, ‘ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી’ની આઠમી ભાષા-સાહિત્ય પરિષદમાં, ઊજવવામાં આવ્યો. આ અવસરે, તેમના વરસો જૂના કવિમિત્ર ‘જય મંગલ’ મુખ્ય મહેમાન તરીકે ઉપસ્થિત હતા. આ પહેલાં, કવિનો પહેલો કાવ્યસંગ્રહ ‘સુરાવય’ મલાવીથી ‘ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળ, બ્લાન્ટાયર (મલાવી)’ હેઠળ પ્રકાશિત થયો હતો. વતન પ્રેમ, ઉન્માદી પ્રણય, માનવતા અને ઉદાત્ત ભાવનાઓથી ધબકતી શાયરની કૃતિઓ દિલમાં ઊંડા સ્પંદનો જગાવી જાય છે.

વેણીભાઈ પુરોહિત, ‘મધુ રાય’ અને ‘ખય્યામ’નું વતન એટલે જામનગર જિલ્લાનું જામ-ખંભાળિયા. ઘી અને તેલી નદીઓને કાંઠે ધૂધવતાં આ નગરની મને ય જાનપહેચાન છે. તેને પોતીકો ભાતીગળ ઈતિહાસ પણ છે. જાણીતા અમેરિકી તત્ત્વવેતા, જ્યોર્જ સાન્તાયના(૧૮૬૩-૧૯૫૨)એ કહ્યું જ છે : ‘માણસના પગ પોતાના વતનમાં ખોડાયા હોવા જરૂરી છે, પરંતુ તેમની આંખો જગતને તાકતી ચકળવકળ ફરતી રહેવી જોઈએ.’ ઈબ્રાહિમ રાઠોડ ‘ખય્યામ’નું પણ તેવું જ રહ્યું.

પોપટલાલ જરીવાળા નગરમાં વિપુલ - જય મંગલ - ખય્યામની ત્રિપુટી

કહે છે કે સદી દોઢ સદી પહેલાં, વિભા જામની રાજગાદીનું મથક આ જ જામ-ખંભાળિયામાં હતું. દરબારગઢ તિલક મેડીમાં ભરાતો. તે દિવસોમાં, મિયાજી દાદુ નામના ‘ખય્યામ’ના એક વડવા વિભા જામના છડીદાર હતા. આ જામ-ખંભાળિયાના ગુંદી ચોકમાં, ૩૧ જુલાઈ ૧૯૩૧ના રોજ, સિપાહી ધરાણાનાં ઉમ્મરભાઈ અને હવાબાઈને ત્યાં પારાણું બંધાયું. માવતરે આ સંતાનને ઈબ્રાહિમ નામ દીધું. આપણા ઈબ્રાહિમભાઈનું બાળપણ જામ-ખંભાળિયામાં જ વીન્યું અને દિવંગત રતનશી રાજડા જેવા યુવક આગેવાનની ભારે અસર હેઠળ, તેની યુવાની ખીલતી ચાલી. શહેરમાં ગોપાલજી વાલજી જેરાજાણી હાઈ સ્કૂલ. તેમાં ભટ્ટસાહેબ નામે આચાર્ય. તેમની નજર હેઠળ ત્યાં ઈબ્રાહિમ નામના આ યુવકે અભ્યાસ કરેલો. એક સમે આ ભટ્ટસાહેબ મારા ય આચાર્ય હતા. તે ભલમનસાઈ માટે, વિદ્વત્તા માટે ય પંકાયેલા. દરમિયાન, ફક્ત નવની વયે તે યુવકનું સાત વરસનાં મરિયમબાઈ સાથે લગ્ન થયેલું.

બીજી બાજુ, ઈબ્રાહિમભાઈના કૂઆ આફ્રિકે હતા. તેમને સંતાન નહીં. તેમણે ઈબ્રાહિમભાઈને દત્તક લીધા અને મલાવી તેડાવી લીધા. ત્યારે તેમનું ૨૨ વર્ષનું જ વય. અને પછી, ત્યારે ન્યાસાલેન્ડ તરીકે ઓળખાતા, આજના મલાવી નામે આઝાદ મુલકમાં, તે પણ ગોઠવાઈ ગયા. પૂર્વ તરફ મોઝામ્બિક, પશ્ચિમ બાજુએ ઝામ્બિયા અને ઉપર ટાંઝાનિયા નામે મુલકોની વચ્ચે, તેમ જ મલાવી સરોવરને જાણે કે વળગીને હીલોળા લેતા, પાઘડી પને વિસ્તરેલા, આ નાના અમથા મુલકમાં, આપણા ઈબ્રાહિમભાઈએ નસીબને તેજમાં ફેરવી કાઢેલું. આ સિલસિલો ૧૯૭૮ સુધી ચાલ્યો. તે પછીથી, પરિવાર સમેત, તે વિલાયત આવી

વસ્તુ છે.

જમ-ખંભાળિયામાં એક વેળા, લક્ષ્મીદાસ હરિહર ઘેલાણી નામે એક સજ્જન હતા. તેમણે “નોબત” નામે એક ગુજરાતી પત્રક ચલાવેલું. તેમને જોયાનું અને મળ્યાનું મને ય સાંભરણ છે. જમ-ખંભાળિયાનિવાસ વેળા આ “નોબત”ને જોવાવાંચવાનું થયેલું જ હતું. ઈબ્રાહિમભાઈ રાઠોડને યુવાવસ્થાથી કાવ્યો રચવાનો શોખ. આ સામયિકમાં, પોતાના જમ-ખંભાળિયાનિવાસ દરમિયાન, કવિ ‘ખ્યામ’ કવિતાઓ આપવી શરૂ કરેલી. વળી, હાઈ સ્કૂલમાં “જગૃતિ” નામે સામયિક નીકળતું. તેમાં ય તેમની કૃતિઓ પ્રગટ થયેલી છે. તેમાંની કેટલીક રચનાઓ ‘સુરાલય’માં જોવા મળે છે. મલાવીના બીજા નંબરના નગર બલાન્ડાયરથી આશરે દસેક કિલોમિટરને ફાંસલે ચીલેકા નામે એક ગામ. મુલકના મુખ્ય વિમાનીમથકનો તે વિસ્તાર. તે, વળી, આપણા આ ઈબ્રાહિમભાઈ રાઠોડનું ય થાણું. મલાવીમાં, તે અરસામાં, તેમને જયંતીલાલ કાશીરામ ઠાકર ‘જય મંગલ’ સાથે પરિચય થયો. મલાવીના દખ્ખણાદા વિસ્તારમાં, શાયર નદીને કાંઠે, હાલ ન્સાન્જ નામે મોટું નગર વસ્યું છે. એક દા, તે પોર્ટ હેરલ્ડ તરીકે પ્રખ્યાત. ત્યાં આપણા આ જયંતીભાઈ ઠાકરનો વેપારવાણજ ચાલે. મૂળ વાંકાનેરના આ જયંતીભાઈ ઠાકર વ્યવસાયે પત્રકાર અને એક અચ્છા સાહિત્યકાર. અને બંને વચ્ચે મૈત્રીનો પમરાટ કરતો બાગ ફોરી રહ્યો. દાયકાઓથી દક્ષિણ લંડનના ટુટિંગ વિસ્તારમાં હાલ વસતા, કવિમિત્ર ‘જય મંગલ’ને કારણે પોતાની કવિતા કૂલીફાલી છે, તેમ કહેતા ‘ખ્યામ’ની જીભ ક્યારે ય સૂકાતી જોઈજાણી નથી. વળી, ત્યાં મલાવી ખાતે, ‘ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળ, બ્લાન્ડાયર’ નામની સંસ્થા ઊભી કરેલી તેમ જ આ બેલડી કવિઓએ તથા સાહિત્યરસિક મિત્ર ગોપાળભાઈ પી. પટેલ સરીખા બીજા કેટલાક સાહિત્ય-રસિકોઓએ સહયોગ સાહિત્યનો આંબો રોપી જાણ્યો, જેનો મોર ત્યાં તેમણે સતત મોર્યો અનુભવ્યો.

ભાઈબંધ જયંતીભાઈ ઠાકરનું શાલ વડે અભિવાદન કરતા ઈબ્રાહિમ રાઠોડ

મલાવીનિવાસ વેળા ‘ખ્યામ’ની કાવ્યરચનાઓ જેમ ઓલ ઈન્ડિયા રેડિયોના ‘દીપમાળા’માં પ્રસારિત થતી, તેમ, દેશવિદેશના વિવિધ સમસામયિકો, જેવાં કે, યુગાન્ડાનું “જગૃતિ”, દક્ષિણ આફ્રિકાનાં “પથિક” અને “વ્યૂઝ એન્ડ ન્યૂઝ”, કેન્યાનાં “નવયુગ” અને “આફ્રિકા સમાચાર”, ગુજરાતમાં “રંગ તરંગ” અને “ભૂમિ”, બ્રિટનનાં “ગરવી ગુજરાત”, “ગુજરાત સમાચાર”, “નવ બ્રિટન” તથા “અસ્મિતા” વગેરે વગેરેમાં પ્રકાશિત થયેલી છે. વળી, ‘વોઈસ ઓફ કેન્યા’ના ગુજરાતી વિભાગમાં પણ તેને સ્થાન મળ્યાનું સ્મરણ છે. ‘ખ્યામ’ કેટલીક વાર્તાઓ ય લખી છે. “નવયુગ”, “આફ્રિકા સમાચાર”, “જગૃતિ” તેમ જ “અસ્મિતા”માં તે પ્રગટ થયેલી છે. તેમની ‘ઉફીટી’ નામની એક સરસ વાર્તા “ઓપિનિયન”/ Opinion

ઘણાંને સાંભરતી ય હશે. તેમ ‘ગુલામ’, ‘ઉલ્કાપાત’, ‘વફાદાર !’, ‘લયલા અને મજનૂ’ તેમ જ ‘જંખના જાગી ઊઠી ... !’ પણ સારી વાર્તાઓ છે.

ઈબ્રાહિમભાઈ તેમ જ મરિયમબાઈને છ સંતાન. તેમાંથી એક દીકરો ગૂજરી ગયો છે. દીકરો અબ્દુલ મજીદ આશરે ૨૮ વર્ષ પહેલાં મલાવીમાં એક કાર અકસ્માતમાં માર્યો ગયેલો. તેના આઘાતમાંથી ‘ખ્યામ’ અને પરિવાર ક્યારે ય બહાર આવ્યું જ નથી. અબ્દુલ મજીદ વિમાન ચાલક હતો અને તે નવાસવા ચાલકોને તાલીમબદ્ધ કરાવવાની સેવાઓ આપતો હતો. તદુપરાંત, ગઈ સાલ, ૨૮ ફેબ્રુઆરીએ મરિયમબાઈએ પણ આછીપાતળી માંદગી બાદ વિદાય લીધી. દંપતીનો એક દીકરો, ઉમ્મર અમેરિકા સ્થાયી થયો છે અને બીજી, અન્દલીબ, અહીં ઓક્સફર્ડમાં વસે છે. શકીલા નામે એક દીકરી બાજુમાં નોરબરીમાં સ્થાયી થઈ છે, જ્યારે બીજી દીકરી, નઝાકત વેસ્ટ ડ્રાયટનમાં પરણી છે. અને છેલ્લું સંતાન, ત્રીજી દીકરી, તરતુમ પિતા સાથે રહેતાં રહેતાં તેમની સવિશેષ સારસંભાળ લે છે.

એક અવસર, ખાસ સાંભરે છે. જુલાઈ ૧૯૮૦ના એ દિવસો. ‘ખ્યામ’ની મોટી દીકરી, શકીલાનું અહીં લંડનમાં લગ્ન લેવાયું હતું. શાયરે નિજી પ્રસંગે ભારે કમાલ કરી. લગ્નની અલગારી રસમે ઊજવાણી તેમણે કરી જાણી. વાચકદોસ્ત, માનશો ? તેમણે યોજ્યો એક મુશાયરો. ‘ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી’ હેઠળ, દક્ષિણ લંડનના પરં ટુટિંગના મિલન સેન્ટરમાં દબદબો કર્યો. ઠેરઠેરથી કવિશાયરો ઊમટયાં હતાં. ભાગ લેનારાં કવિઓને ‘જય મંગલ’ દીધી એક પંક્તિ આગોતરી અપાઈ હતી : ‘પી ગયો છું હું !’ – બસ ! ... તેને કેન્દ્રમાં રાખીને જ કાવ્ય-રચના કરી પેશગી કરવાની હતી. ઉમંગ ચોમેરે છવાયો હતો, મુશાયરે શાયરો અને કવિઓ ઠાઠમાઠમાં હતાં અને મન મેલીને મોજે રજૂઆત કરતાં હતાં. સામૂકો ડાયરો પણ હીલોળા લેતો હતો. અને પછી છેવટે કવિ ‘ખ્યામ’ે હોશિ હોશિ સોને જમાડયાં ય હતાં. .... ભલા, આજકાલ, આવું કોણ કરે ?!

કવિ ‘ખ્યામ’માં ગુજરાતીતા સતત વહેતી ભાળી છે. તેમનો ભાષાપ્રેમ, આપણા વારસા માટેનો લગાવ અદકેરો જોવા અનુભવવા મળ્યો છે. ગુજરાતી ભાષાની તરફદારીની વાત કરતા હોય ત્યારે તેમની આંખોના ખૂણા ભીના થયા ન હોય તો જ નવાઈ પામવું. અનેક વખત તેમનું ગળું ય ગળગળું બન્યાનું અનુભવ્યું છે. આવા એક ‘પાંજી માળુ’નો, મારા બાપીકા વતનના ભાઈનો અંગત અંગત એક મીઠો પરિચય છે, તેનું મને સદા ય ગૌરવ છે. ઘણી ખમ્મા, ઈબ્રાહિમભાઈ. કવિ ‘ખ્યામ’ને સદા ય જૂહારપટોળાં હજી.

પાનબીડું :

हम कब तक खुद को खुद से नावाक़िफ़ रखेंगे
बरगद के शजर होकर कब तक गमले में पलेंगे

- मुन्तज़िर

આપણી ખુદની ખરી પહેચાન પ્રત્યે આપણે ક્યાં સુધી બેધ્યાન રહીશું ?
વટવૃક્ષ છીએ, આપણે ફૂંડામાં, ભલા, ક્યાં સુધી પડ્યા રહીશું ?

- મુન્તઝિર

(૦૪.૦૫.૨૦૦૯)

e.mail : vipoolkalyani.opinion@btinternet.com

તમન્ના હું જગે કેવી મજની લઈને આવ્યો છું,
હૃદયમાં આરઝુ હું એકતાની લઈને આવ્યો છું.

- ‘ખ્યામ’

મે 2009

એક સાધારણ માણસ સમજી શકે તેવી ભાષામાં કહીએ તો હાલની મંદી એટલે જગતની ફક્ત અર્ધો ડઝન બેન્કોએ તેમને વિશ્વાસ સોંપેલા નાણાં જગતના અર્ધો કરોડ અવિશ્વાસુ લોકોને લહાણી કરી, જેને કારણે જગતના અર્ધો ડઝન અબજ લોકો નાણાંની ભીંસમાં આવી પડ્યા.

બેન્કમાં નાણાં કોણ જમા કરે છે ? મોટે ભાગે નોકરિયાત લોકો કે નાના પાયા પરના ધંધાદારી કે કારીગરો જેઓ મહેનત કરી પરસેવો પાડી બીજાની ચાકરી કરી કે નાનો વ્યાપાર કરી થોડી કમાણી કરે છે, તેમાંથી કચકચર કરી, પોતાની જરૂરિયાતોને અંકુશમાં રાખી, 'આણધારી મુસીબતના દિવસોમાં કામ લાગશે' એમ વિચારી થોડા પૈસા બચાવે છે. અર્થશાસ્ત્રીઓ તેમને સમજાવે છે કે આવા પૈસાને સાચવીને મૂકવાની સૌથી સલામત જગ્યા 'બેન્ક' છે. બેન્ક પર વિશ્વાસ કરાય, તે તમારા પૈસાનું જીવની જેમ જતન કરશે અને ઉપરથી તમને થોડું વ્યાજ પણ આપશે. હા, બેન્ક થોડુંક જ વ્યાજ આપે છે. એટલું થોડું કે વાર્ષિક ફુગાવાને કારણે આ બચાવેલા અને બેન્કમાં જમા કરેલા પૈસાની ખરીદશક્તિ ઘટી જાય તેના વળતર પૂરતું પણ નહીં ! પણ તમારે સંતોષ માનવો રહ્યો જ, એમ વિચારીને કે આખરે તમારા મૂળ પૈસા તો સલામત છે !

બેન્કને પોતાના કાર્યકરોને પગાર આપવા પૈસા જોઈએ, ઓફિસ રાખવાના ખર્ચ માટે પૈસા જોઈએ, નાણાં જમા કરનાર ખાતેદારોને વ્યાજ આપવાના પૈસા જોઈએ અને ઉપરથી થોડો (ઘણીવાર, ઝાઝો) નફો પણ કરવો જોઈએ. અને એ બધા પૈસા મેવવા માટે તે 'વધારે વ્યાજ' પૈસા બીજાને ધીરે. એટલે તમે જમા કરેલા પૈસા તો બેન્કને 'હાથમાં લીધેલા ગરમ બાફેલા બટેટા (હોટ પોટેટો)' જેવા ગરમ લાગે અને હાથ દાઝી ન જાય તે માટે જેમ બને તેટલી ત્વરાથી તે બીજાને ઉધાર આપવા તત્પર હોય છે.

બેન્ક પૈસા ઉધાર આપતી વખતે ઉધાર લેનાર પાસેથી તેની કોઈ માલમિલકત પોતાની પાસે 'ગીરો' રાખે જેથી ઉધાર લેનાર વ્યક્તિ જો પૈસા ન આપી શકે તો તેની મિલકત વેચીને બેન્ક પોતાના પૈસા પાછા મેળવી લે.

ધીરેલા નાણાં ઉપર વ્યાજ લેવા ઉપરાંત બેન્કોને વધારાની કમાણી કરવાનો એક અગત્યનો રસ્તો છે અને તે છે તેમની 'ફી'. બેન્કનું કામ એક પાસેથી નાણાં ઉધાર લઈને બીજાને ધીરવા. અને એને લગતા બધી જાતનાં કામ માટે તે નાની મોટી ફી લઈ લે. સાદી ભાષામાં તમે બેન્કમાં પૈસા જમા કરો તેના પર તે વ્યાજ આપે પણ પછી તે વ્યાજનો હિસાબ રાખવાના મહેનતાણા તરીકે તમારી પાસેથી અનેક પ્રકારની ફી લે અને એમ કરી તમને આપવાના વ્યાજમાંથી થોડો ભાગ પાછો લઈ લે.

આવી બધી ગણતરી અને તેને લગતા નિયમોનું પાલન કરીને વ્યવહાર થતો હોય ત્યાં સુધી તો ઠીક છે. પણ હરીફાઈમાં ઘણીવાર નિયમો અને નીતિના ધોરણો અભિરાઈ પર ચડાવી દેવાય છે. બેન્ક પાસે પૈસા બહુ જમા થવા લાગે તો તેણે ઉધાર લેનારને પોતાની તરફ ખેંચવા માટે બીજી બેન્કોની હરીફાઈમાં ઓછા વ્યાજે વધારે નાણાં આપવાની તૈયારી બતાવવી પડે. સાધારણ નિયમ પ્રમાણે મિલકતને જોઈ તેની કિંમતની નિષ્ણાત પાસે આકારણી કરાવી તે કિંમતના ફક્ત ૭૫ ટકા સુધી જ નાણાં ધીરવા સલામત કહેવાય, કે જેથી કોઈ કારણસર મિલકતની કિંમત પચીસ ટકા સુધી ઘટી જાય તો પણ તે વેચીને બેન્ક પોતાના પૈસા પૂરા મેળવી શકે. નાણાં ઉધાર લેનારની માસિક હપ્તા ભરવાની ત્રેવડ પણ ચકાસવામાં આવતી.

પણ હરીફાઈમાં નિયમોને કોઈ ખાડામાં દાટી દઈને પછી આડેધડ પૈસાની લહાણી કરવામાં આવી. બેન્કમાં પૈસા એટલા બધા જમા થતા હતા કે તેને ઉધાર લઈ જવા માટે બેન્ક સામેથી લોકોને કાગળો લખી કે એજન્ટો મારફત ફોન કરાવી લલચાવતી હતી. મિલકતની આકારણી કર્યા વગર તેના સો ટકા કે સવાસો ટકા જેટલી રકમ ઉધાર અપાતી અને લેનારની આવકનું ઠેકાણું છે કે નહિ તે પણ જોવાનું ટાળ્યું. પછી શું થાય ? સોના માલના બેન્કે સવાસો ઉધાર આપ્યા હોય, તો ક્યો મૂર્ખો પૈસા બેન્કને આપવા જાય ? તેને બદલે મિલકત સોંપી દીધી. બેન્કમાં પૈસા જમા થવાને બદલે મિલકતો જમા થવા લાગી. બેન્ક ક્યાં રાખે ? મિલકતોની હરાજી થવા લાગી. પણ લેવાવાળા મળે તો ને ? અમેરિકાના એક ગામમાં બે લાખનું ઘર બસોમાં વેચાણું. સમાચાર સાંભળીને ઓસ્ટ્રેલિયાથી લોકો ગયા અને ઘણાએ પાંચ લાખનું મકાન હરાજીમાં પાંચસોમાં ખરીદ્યું.

બેન્કો ફૂડ્યામાં ગઈ. લોકોએ મહામહેનતે બચાવેલા પૈસા ગુમાવ્યા. લોકો પાસે જીવનજરૂરિયાતની વસ્તુઓ ખરીદવાના પૈસા પણ ન રહ્યા. કારખાનાંઓ બંધ થવા લાગ્યાં. એક પછી એક સરકારો મંદીને રોકવાના ઉપાયો શોધવા લાગી, પણ જેમ વાવાઝોડામાં વરસાદથી રક્ષણ આપવાને બદલે છત્રી કાગડો થઈ જાય તેમ તેમના બધા પ્રયાસો નાકાબયાબ નીવડ્યા. પહેલાં અમેરિકા પર અને પછી આખા જગત પર મંદીનું મોજું ફરી વળ્યું. અને તેમાં તમારા, મારા જેવા, પ્રમાણિક માણસો પણ ડૂબવા લાગ્યા. જેમનામાં કુનેહ હતી તેઓ એક ખૂણામાં સલામત ભરાઈ બેઠા પણ જેમને બહાર નીકળવાનો, તરી જવાનો કોઈ રસ્તો ન દેખાયો તેઓ ડૂબ્યા કે આપઘાતનો ટૂંકો રસ્તો પણ અપનાવ્યો. પણ બધાએ એમ કરવાની જરૂર ન હોય. મંદીમાં પણ રસ્તો નીકળી શકે.

દુબઈ જેવા રણપ્રદેશથી ઘેરાયેલાં શહેરમાં ગરમી ઘણી હોય છે (ઉનાળામાં દરરોજ ૫૦ ડિગ્રી સેન્ટીગ્રેડ) અને વરસાદ નજીવો એટલે કે વરસના સરેરાશ ત્રણ ઈંચ જેટલો માંડ પડે ! સાત દાયકા પહેલાં જ્યાં પગ મૂકવાનું પણ મન ન થાય એ દુબઈ અત્યારે વિશ્વનું સૌથી ઝડપથી વિકસી રહેલું શહેર બની રહ્યું છે. મોટા અને ભવ્ય શોપીંગ સેન્ટરો, હોટેલ અને રહેઠાણના બહુમાળી મકાનો, મેટ્રો ટ્રેઈન સિસ્ટમ, ઉદ્યાનો, વગેરેનાં બાંધકામથી શહેર ધમધમી રહ્યું છે.

પણ આ બધી પ્રવૃત્તિની વચ્ચે, હમણાં જ, તાજેતરમાં બંધાયેલી એક દીવાલના મૂળ ભાગમાં મેં એક લીલો છોડ જોયો. એના પર ત્રણ પીળાં ફૂલ પણ ચમકી રહ્યાં હતાં. તેના લીલાં મોટાં પાન પર પણ ચળકાટ હતો. આમ તો આ ફૂલછોડ જંગલી એટલે કે અડબાઉમાં જ ગણાય. કોઈ બગીચામાં તેને વાવીને ઉછેરવામાં ન જ આવે. ઊલટાનું આ રીતે ઊગ્યું હોય તો માળી તેને ઉખેડીને ફેંકી જ દે. અને તો પણ તે કોઈની સહાય વગર, કોઈની માવજત વગર, વરસાદના પાણી વગર પણ ઊગે છે, ઉછેરે છે અને સુશોભિત ફૂલો પણ તેના પર થાય છે. તેને પાણી પાવાની જરૂર નથી પડતી. હવામાં જે થોડોઘણો ભેજ હોય તે તેના પાંદડાં સોષી લઈને તે પાણીનો ઉપયોગ કરે છે. આ પાંદડાં થોડાંથી ચલાવી લઈ વધારાનું પાણી આપી છોડને મજબૂત થઈ પાંગરવામાં મદદ કરે છે, અને છેવટે, નાનાં શિશુ જેવાં સુશોભિત ફૂલોને પણ જન્મ આપી તેમને પોષણ આપે છે.

કુદરત એક નાના છોડને આટલી મદદ કરે છે, તો તેના સર્વોત્તમ સર્જન જેવા માણસને શું તે મદદ ન કરી શકે ? માણસ જો પોતાની બુદ્ધિનો સદુપયોગ કરે, એક અડબાઉ જેવી જીવનશૈલી અપનાવે, તો ગમે તેવા કપરા સંજોગોમાં પણ તે માર્ગ કાઢીને આગળ વધી શકે, પ્રગતિ કરી શકે, એમાં શંકાને જરા પણ સ્થાન નથી. તમે ઘણું ગુમાવ્યું હોય તો પણ, તમે તમારી જાતને નથી ગુમાવી, એટલી એક શ્રદ્ધા મનમાં રાખો તો ઘણું બધું મેળવવાની શક્તિ ધરાવો છો. હું એક માણસને ઓળખું છું જેની કરોડોની સંપત્તિ આગમાં બળીને ભસ્મીભૂત થઈ ગયેલી. તે સમયે વીમો ઉતરાવવાનો રિવાજ નહોતો. એક ખૂણામાં કાપડનાં પાંચદશ તાકા સારા રહેલા. તેણે તેને ઈશ્વરનો સંકેત માન્યો. તેમાંથી વેપાર કરીને થોડાં જ વર્ષોમાં તેણે લગભગ બધું પાછું મેળવી લીધું. એમ માનો કે તેણે હવામાંથી પણ ભેજ મેળવી લેવાની એક અડબાઉની આવડતથી પુરુષાર્થ કર્યો !

(સહભાવ : "માતૃભાષા", એપ્રિલ ૨૦૦૯)

[4 Fiona court, GLEN WAVERLEY, Vic 3150, Australia]

આશંકા અને અપેક્ષાથી વિપરીત, આધાર વગરના આશાવાદની લગભગ, પંદરમી લોકસભાનો તેમજ નવી સરકારનો પથ પ્રશસ્ત થઈ રહ્યો છે ! જે લોકસભા ત્રિશંકુ તો શું, લ-ગ-ભ-ગ બહુશંકુ હોવા બાબતે પક્ષનેતાઓ અને પ્રજાવર્ગ તાજેતરના ગાળામાં કંઈક આશંકિત, કંઈક આતંકિત હતો તે 272ના જાદુઈ આંકડાને સરળતાથી અડી શકતા કોંગ્રેસ-નીત ગઠબંધનની સ્થિતિએ કેમ કરતાં પલોચી શકી હશે એ ઉખાણું છોડાવવાની કોશિશમાં જડતો એક જવાબ એ છે કે નાનાંમોટાં પ્રાદેશિક અને બીજાં પક્ષપક્ષડાં વચ્ચે પ્રજામતે, આ ચૂંટણી સ્થાનિક નહીં પણ અખિલ હિંદ સ્તરની છે એવો જાડો વિવેક પોતાની રીતે કરી લીધો હોવો જોઈએ. જેમ પ્રાદેશિક પક્ષોનું કે રાષ્ટ્રીય છતાં વાસ્તવમાં એકબેટ્રણ પ્રદેશોમાં સમેટાઈ જતાં પક્ષપક્ષડાંનું એક લૌજિક અને એક ભૂમિકા હોઈ શકે છે તેમ આપણા સમવાયી પ્રજાસત્તાકને સુસંગતપણે અખિલ હિંદ અભિગમ માટેની તાકીદ અને તકાજિ પણ સાફ છે. કંઈક પરિભાષિતપણે તો કંઈક અપરિભાષિતપણે, પંદરમી લોકસભા માટેની મતદાનીય રૂપનો કોઈ એક સંકેત હોય તો તે આ છે.

કોંગ્રેસ-નીત ગઠબંધન (યુપીએ)નું પુનર્વિજયી થવું - અને તે પણ 2004 કરતાં વધુ અસરકારકપણે થવું - એક અર્થમાં, થોડા વખત પરની મધ્યપ્રદેશ, છત્તીસગઢ અને દિલ્હી વિધાનસભાઓની ચૂંટણીમાં જિવા મળેલ વલણનું જ અગ્રચરણ છે. આ ત્રણે રાજ્યોમાં, સરકારોની કામગીરી ઠીકઠાક હતી અને પ્રજાએ 'એન્ટિ-ઇન્ફ્લેન્સિયોનરી ફ્રેક્ટર' દરકાર કર્યા વગર એમને ફરી ચૂંટી કાઢી હતી. મનમોહનસિંહની સરકારને અને સોનિયા ગાંધીના નેતૃત્વ હેઠળના ગઠબંધનને પણ લોકોએ એ જ પ્રમાણે એક ઓર તક આપી છે. એટલું જ નહીં પણ, મુકાબલે સારા કામની કદર રૂપે હોય તેમ મત અને બેઠક બેઉ વધુ આપ્યાં છે. બહુમતી કુશાંદિ ભલે નથી, પણ અલ્પમતે અદ્ભરજીવ રાખતી તો એ નથી જ નથી.

કદાચ, દેશ આખામાં જે નવો યુવજન મતદાર તરીકે ઉભરી રહ્યો છે અને મધ્યમવર્ગને વિસ્તારતી જે નવભરતી વિક્રમી વૃદ્ધિ દરના આ દાયકામાં થઈ છે તે એની બધી મર્યાદાઓ છતાં અખિલ હિંદ અભિગમની જરૂરત અને સ્થિરતા તેમ સુશાસન(ગવર્નન્સ)-નો મુદ્દો ઠીક અપીલ કરી ગયો છે, અને તે વાનું આ પરિણામમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. નહીં કે આ નવ્ય મતદાર અને નવ્ય મધ્યમવર્ગી ભરતીને આ બધા મુદ્દા હસ્તામલકવત્ છે, અગર તો દીવા જેવા ચોખ્ખા દેખાય છે. પણ એનું અર્ધપરિભાષિત પણ વલણ એ દિશાનું જરૂર છે. ત્રીજા મોરચાની જાહેરાત થઈ ત્યારે એની સંભાવનાઓ સ્વીકારવાનું જરૂર બન્યું હતું. દેશને કોંગ્રેસ અને ભાજપે ખંડી લીધેલ નથી, એમ ભારપૂર્વક કહેવાનું પણ બન્યું હતું અને હજુ પણ કહીશું. પરંતુ, એકબે પ્રદેશોમાં સીમિત રાષ્ટ્રીય પક્ષો કે પ્રાદેશિક પક્ષોને વટીને લોકસભાને મામલે કોંગ્રેસ ગઠબંધન અને ભાજપ ગઠબંધન વાસ્તે મતદાન કરવામાં આપણા મતદારે કંઈક સૂઝબૂઝ ચોક્કસ દાખવી છે

અલબત્ત, મધ્યમવર્ગ અને એમાં પણ નવ્ય મધ્યમવર્ગનાં વલણો જેમ અર્ધપરિભાષિત તેમ અધકચરાં પણ હોઈ તો શકે છે - ગુજરાતનો શહેરી મધ્યમવર્ગ જેમ મોદી અને મનમોહનસિંહ પર એકસાથે પસંદગી ઉતારતો જણાય છે તેમ ! 2002ના ભયભુરાંટ મતદાન પછી એણે મોદીમાં સુશાસનનું આશ્વાસન જ્યું છે : 9 ટકા વસ્તી ધરાવતા મુસ્લિમો એના મનોવાસ્તવમાં 25 ટકા જેટલા અનુભવાય અને ગોધરાની કોમી ઘટનામાં આંતરરાષ્ટ્રીય આતંકવાદ દેખાય, અને પછી મોદીમાં સુશાસન ! પણ આ ક્ષણે માનસશાસ્ત્રીય ક્ષ-પરીક્ષણ છોડીને નોંધ એટલી જ લેવાની કે એને મોદીના વિકાસવેશમાં તેમ શાસન પર મનાતી પકડમાં કશુંક દેખાયું જરૂર. તે સાથે મનમોહનસિંહના નેતૃત્વમાં વૈકલ્પિક મંદી વચ્ચે પણ સુશાસન અને ઓછાવત્તાયે વૃદ્ધિદર બાબતે એ અવશ્ય આશ્ચર્ય છે. એટલે એને મોદી-અડવાણી સંયોજનમાં નહીં એવો ને એટલો રસ કદાચ ગાંધીનગરમાં મોદી અને દિલ્હીમાં મનમોહન, એ ફોર્મ્યુલામાં પડી ગયો જણાય છે.

કોંગ્રેસ, એને લાગેલ લૂણો અને આવેલ મોચ જોતાં, તાજેતરનાં વરસોમાં ઠીક હિસાબ આપ્યો એમ જ કહેવું જોઈએ. ખાસ કરીને રાહુલ ગાંધીએ (શરૂ શરૂમાં આ લખનાર સહિત ઘણાની 'યુવરાજ' તરીકેની વાજબી ટીકા વલોરીને પણ) એના કાકા સંજયના કિસ્સામાં અને પિતરાઈ ભાઈ વરુણના દાખલામાં અનપેક્ષિત એવી ઠાવકી પ્રતિબદ્ધતાથી કામ લીધું એમ પાછળ નજર કરતાં જણાય છે. યુવક કોંગ્રેસમાં ચૂંટણીનું તત્ત્વ દાખલ કરનાર તરીકે, પક્ષના વડા ઝુંબેશકારો ને વ્યૂહકારો પૈકી એક તરીકે, આ ગાળામાં એમની પ્રતિભા ઠીક ઊંચકાઈ. અલબત્ત, મતદારને જેમ મોદી-મનમોહન તેમ વરુણ-રાહુલ બેઉ એક સાથે આકર્ષી શકે છે એ આપણી બલિહારી છે.

જ્યાં સુધી ભાજપ અને એના સાથી પક્ષોનો સવાલ છે, એમણે જનાદેશને માથે ચડાવવાનો જે પ્રારંભિક પ્રતિભાવ આપ્યો એ પ્રણાલિપૂર્વકનો ને ધોરણસરનો હતો. પણ અડવાણીને વડાપ્રધાનપદના સત્તાવાર ઉમેદવાર જાહેર કર્યા ત્યારે ઘોડો જાણે 'વિન'માં હોય એવા તાન પછીના મહિનાઓમાં ક્યારેક સત્તા પર હતો અને વળી ક્યારેક હોઈ શકે એવા પક્ષ તરીકે એની ગરવાઈ-નરવાઈ ઉત્તરોત્તર ઊતરતાં ચાલ્યાં. વરુણ ગાંધી ભલે ચૂંટણી જીતી ગયા હોય, પણ આ આખા પ્રકરણમાં સલામત અંતરથી માંડીને ચાલુ ગાડીએ ચડી જવાનું વલણ દાખવીને અડવાણી અને સાથીઓએ તો જાગ્રત લોકમતની નજરમાં પોતાની વિશ્વસનીયતા કેટલેક અંશે ખોઈ તે ખોઈ જ.

2004ની 'ઇન્ડિયા શાઈનિંગ' પછડાટ પછી ભાજપ ગઠબંધનને એક ધોરણસરના વિપક્ષ તરીકે પોતાની સૂરતમૂરત સંવારવાનો અવસર મળ્યો હતો. પણ સાંઢિયાનો લબડતો હોઠ હમણાં પડશે એ ખયાલે ટાંપીને બેસેલ શિયાળવા પેઢે એણે અકર્મણ્યતામાં કે દિશાદોર વગરની હિલચાલોમાં ખાસો સમય ગુમાવ્યો. હવે પાંચે વરસે વળી પાછો એક વગદાર વિપક્ષ તરીકેનો પરવાનો તાજે થયો છે ત્યારે જે એ પોતાને ધોરણસર ગોઠવી શકશે તો તે એના અને લોકશાહીના હિતમાં હશે. નહીં કે સ્વસ્થ દ્વિપક્ષ પ્રથા માત્રથી આપણું દળદર ફીટવાનું છે; પણ એથી કંઈક લાભ તો અવશ્ય થઈ શકે. નમૂના દાખલ, વરુણ ઘટનામાં લાલકૃષ્ણ અડવાણી અને સાથીઓ સલામત અંતરના અભિગમનું સાતત્ય જાળવી શક્યા હોત અને કાં તો વરુણ સાથે છેડો ફાડવાનું કે વરુણને સંયમમાં રાખવાનું કૌવત દાખવી શક્યા હોત તો કેન્દ્રથી જમણે રહેતા પક્ષ તરીકેની પ્રતિભા ઉપસાવવાનો એક મોકો જરૂર હતો.

ભાજપની નજીક લેખાતા તેમ કોઈક તટસ્થ નિરીક્ષકોએ અને વિશ્લેષકોએ અખિલ હિંદ સ્તરે દ્વિપક્ષ પ્રથાના ઉદય બાબતે આશાવાદ અને આનંદનો ભાવ પ્રગટ કર્યો છે. પણ કોંગ્રેસને મુકાબલે ભાજપને જે એક વાણુ છો લાગેલો છે, મુસ્લિમરૂપમાંથી પોષણ મેળવતા રાષ્ટ્રવાદનો, એમાંથી જે આ પક્ષ ન છૂટી શકે તો છતી અખિલ હિંદ હાજરીએ તે સીમિત જ રહે એ દેખીતું છે.

માયાવતી અને જયલલિતાએ પોતાને માટે ધારી લીધેલી ચાવીરૂપ ભૂમિકાઓમાં તેઓ હમણાં તો પાછાં પડ્યાં છે. એવું જ ચંદ્રાબાબુ નાયડુનું તેમ ડાબેરી પક્ષોના કિસ્સામાં પણ બન્યું છે. માયાવતીની સર્વજન ફોર્મ્યુલા પૂર્વકની ઉત્તરપ્રદેશી ફ્લેટ જે રાષ્ટ્રીય તખ્તે એવી ને એટલી ઝિલાતી ન હોય અને ઘરઆંગણે પણ લોકસભાની ચૂંટણી સંદર્ભે પાછી પડતી હોય તો એનો માયનો સાફ છે. અને તે એ કે 'મેનફેસ્ટોની જરૂર નથી'થી માંડીને 'વડાપ્રધાનપદની દાવેદારી'નો એક મુદ્દાનો કાર્યક્રમ ચોક્કસ તબક્કે, ચોક્કસ હદે પોતાની અપીલ ગુમાવે છે એટલું જ નહીં પણ વિપરીતપરિણામી સુદ્ધાં બની રહે છે.

ડાબેરી પક્ષોની કાર્યભૂમિકા વિશે, કોંગ્રેસ પોતાને નવયોજવા વિશે તેમજ નાગરિક વક્ટવેડ વિશે હવેના દિવસોમાં વિશેષ ક્યારેક. દરમ્યાન, હમણાં તો પરિણામનું સ્વાગત, અને એની પાર્શ્વભૂમાં રહેલ લોકમતનું અભિવાદન !

(સદ્ભાવ : "સમાન્તર ગુજરાત" ૧૬.૦૫.૨૦૦૯ :

<http://www.opinionmagazine.net/Samantar-Gujarat>
ગુજરાતની ભૂમિ પર રહીને, આસપાસથી નજર હટાવ્યા વિના, આંગણે આવી ગયેલા વિશ્વને, સ્વસ્થ નાગરિક દૃષ્ટિથી નીરખવા-પરખવાનો સહિયારો પ્રયાસ

મળ્યાં વર્ષો તેમાં અમૃત લઈ આવ્યો અવનિનું .....

વતનની રાહ મેં વતનને નૌજવાં શહીદ હો
પુકારતે હૈં યે જમીન-ઓ-આસમાં શહીદ હો
શહીદ તેરી મૌત હી તેરે વતનની જિંદગી
તેરે લહુ સે જાગ ડહેગી ઇસ ચમન મેં જિંદગી
ખિલેંગે ફૂલ ડસ જગહ કિ તૂ જહાં શહીદ હો, વતનની ...

ગુલામ ડઠ વતનને દુશ્મનોં સે ઇંતક્રામ લે
ઇન અપને દોનોં બાજુઓં સે ખંજરોં કા કામ લે
ચમનને વાસ્તે ચમનને કા બાગાં શહીદ હો, વતનની ...

પહાડ તક મી કાંપને લગે તેરે જુનૂન સે
તૂ આસમાં પે ઇન્કલાબ લિખ દે અપને ખૂન સે
જમીં નહીં તેરા વતન હૈ આસમાં શહીદ હો, વતનની ...

વતનની લાજ જિસકો થી અજીઝ અપની જાન સે
વો નૌજવાન જા રહા હૈ આજ કિતની શાન સે
ઇસ ઇક જવાનની કાક પર હર ઇક જવાં શહીદ હો; વતનની ...

હૈ કૌન ખુશનસીબ માં કિ જિસકા યે ચિરાગ હૈ
વો ખુશનસીબ હૈ કહાં યે જિસકે સર કા તાજ હૈ
અમર વો દેશ ક્યૂં ન હો કિ તૂ જહાં શહીદ હો, વતનની ...

ગઈ સદીની ચાળીસી દરમિયાન, 'શહીદ' નામે ઇક સરસ મળની ફિલ્મ બની હતી. રાજ મહેદીઅલી ખાનનું આ ગીત, તે દિવસોમાં, ચોમેરે અતિ લોકપ્રિય બનેલું; અને પછી, આજ લગીના, દિવસોમાં ય તે ભારે માનીનું ગીત રહ્યું છે. ગુલામ હૈદરના સંગીતનિર્દેશન હેઠળ, મહમ્મદ રફીના કંઠે ગૂંજેલું આ ગીત જગતને દરેક ખૂણે વસતા હિન્દીજનમાં ઘૂમ મચાવતું અનુભવવા મળ્યું છે.

સુભાષચંદ્ર બોઝની આગેવાનીમાં, 'આઝાદ હિન્દ ફોજ' બની હતી. 'કદમ કદમ બઢાયે જા, ખુશી કે ગીત ગાયે જા'ના લલકાર સાથે હિન્દવી નવજવાનો, નેતાજી બોઝના એવાને, જનફેસાની માટે બહાર પડ્યા હતા. ધર્મ, જાતિ, પંથના કોઈ વાડા તેમને સારુ અનુકૂળ નહોતા. દરેકની નસનસમાં હિન્દને આઝાદ કરવાની ઇક માત્ર ખ્વાયેશ વહેતી હતી.

આની અસર, હિન્દની સરહદોને પેલે પાર, બીજાત્રીજા ખંડમાં ય વર્તાતી રહેલી. સુભાષબાબુની ભૂરકી સૌને હતી, તેમ શાહનવાઝ ખાન, સેહગલ, ધીલનની મદનગી પોરસાવતી હતી. 'જય હિન્દ'નો નારો ચોમેરે પડઘાતો રહેતો. વળી, જય પ્રકાશ નારાયણ, અરુણા અસફઅલી, રામમનોહર લોહિયા અને એવા એવા કેટલાંક નવજવાનો અનેક પેઢીઓને દૃઢિભૂત કરતા રહેલાં.

આ સઘળાની અસર અગિન એશિયામાં ય અનુભવવા મળતી. આઝાદ હિન્દ ફોજની કામગીરી મૂળગત તે વિસ્તારમાં જ હતી ને ?

“ઓપિનિયન”/ Opinion

સિંગાપુરના એસ્પેલેનેડ પાર્કમાં, ૮ જુલાઈ ૧૯૪૫ના દિવસે, 'આઝાદ હિન્દ ફોજ'ના કેટલાય અજાણ સૈનિકોની સ્મૃતિમાં ઇક સ્મારક સ્થાપામાં આવેલું. 'ઈતિફાક', 'એતમાદ' અને 'કુરબાની' - સૂત્રાંકન આ યુદ્ધ સ્મારક પર કોતરાયેલું હતું. સાથી રાજ્યોના તથા અંગ્રેજ લશ્કરે સિંગાપુર શહેર ફરીવાર કબજે કર્યું ત્યારે સેનાપતિ લૂઈ માઉન્ટબેટનના આદેશે, લશ્કરે આ સ્મારક જમીનદોસ્ત કરેલું, તેમ ઈતિહાસ નોંધે છે.

'નેશનલ હેરિજટેજ ઓફ ઓવર સિંગાપોર' દ્વારા એ જ જગ્યાએ, સન ૧૯૯૫ દરમિયાન, 'આઝાદ હિન્દ ફોજ'ના આ માર્યા ગયેલા હિન્દવી સૈનિકોની સ્મૃતિમાં, આ નીચે દર્શાવ્યા ચિત્ર મુજબના સ્મારકની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. આ સ્મારક માટે સિંગાપુરમાં વસેલી હિન્દી પ્રજાએ છૂટે ઢાથે દાન આપેલું છે. સિંગાપુર પ્રજાસત્તાકમાં, આ સ્મારકને, અધિકૃતપણે, ઐતિહાસિક દરજ્જો ય પ્રાપ્ત થયો છે.

આશરે ૨૭૪.૨ ચોરસ કિલોમિટર વિસ્તારમાં પથરાયા આ સિંગાપોર પ્રજાસત્તાક ટાપુ દેશમાં, હિન્દી વસાહત કારથી, ભલા, વસી હશે ? જા કે, હાલ ત્યાં વસ્તીના ૮.૮% જેટલા ભારતીયો હોવાનું કહેવાય છે. મુસ્લિમ, શીખ, હિન્દુ, બૌદ્ધ ધર્મોનો ય અહીં ચાલ છે. ૪૨.૫% બૌદ્ધો ને ૧૩.૯% મુસ્લિમો સાથે ૪% હિન્દુઓ હોવાનું કહેવાય છે. હિન્દવી ભાષાઓમાં તમિળની વિશેષ બોલબાલા છે. 'ઈ.સ. ૧૯૯૪માં સરકારના કેળવણી ખાતાએ, શાળાઓમાં આપવામાં આવતું ધાર્મિક શિક્ષણ બંધ કરી તેના બદલે આ દેશમાં આવીને વસેલી લઘુમતિ કોમ, જેઓ પોતાની માતૃભાષા પોતાની સામાજિક સંસ્થાઓ મારફત બાળકોને શીખવી પોતાની સંસ્કૃતિમાં રાખવા પ્રયત્ન કરે છે, તે બધાને ઓળખી - તારવી તેઓની માતૃભાષાને બીજી ભાષા તરીકે માન્યતા આપી. આ પાંચ ભાષાઓમાં પંજાબી, હિન્દી, બંગાળી, ઉર્દૂ અને સાથે આપણી ગુજરાતીનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.' (સંદર્ભ : સિંગાપુર ગુજરાતી સ્કૂલ લિ.ના મુખપત્ર “અસ્મિતા”, અંક ૧, સન ૨૦૦૩)

ગુજરાતીઓની અહીં વસ્તી છે અને પાંચક દાયકાથી ગુજરાતી ભાષા શિક્ષણની 'સિંગાપુર ગુજરાતી સ્કૂલ' નામે અહીં સંસ્થા અસ્તિત્વમાં છે. ૨૪ સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૭ના દિવસે, ૧૦ વ્યક્તિઓ ભિગી થઈ. અને તેમણે આ સંસ્થાનો આરંભ કર્યો. તે જ વરસની ૨જી ઓક્ટોબરે શરૂ થયેલી આ સ્કૂલની પહેલી વ્યવસ્થાપક સમિતિ પરે રતિલાલ નારેચણિયા પ્રમુખપદે હતા. ગોવિંદજીભાઈ ઉપ-પ્રમુખ હતા. કાન્તિલાલ શાહ મંત્રી હતા. ચીમનલાલ મણિયાર સહમંત્રી હતા. ડાહ્યાભાઈ પટેલ ખજાનચી હતા. જ્યારે હરિકૃષ્ણ બથેકા નિરીક્ષક હતા. જુલાઈ ૧૯૪૮થી મુંબઈથી મનુભાઈ વિનોદી દંપતીને તેડાવી નિશાળનો આરંભ કરવામાં આવેલો. હાલ જય પટેલ નિશાળના મુખ્ય સંચાલક હોય તેમ જણાયું છે.

બ્રિટનમાં ગુજરાતી ડાયસ્પોરાનો સર્વગ્રાહી અભિષેક • સિરાજ પટેલ અને આદમ ઘોડીવાલા

મકરન્દ મહેતા - શિરીન મહેતા કૃત 'બ્રિટિશ ગુજરાતી ડાયસ્પોરા : ઐતિહાસિક અને સાંપ્રત પ્રવાહો' (પ્રકાશક:વિશ્વ ગુજરાતી સમાજ, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૦૦૯) પુસ્તક બ્રિટિશ ગુજરાતી સમાજનું વાસ્તવિક, આધારભૂત (authentic), સર્વગ્રાહી (comprehensive) ચિત્ર રજૂ કરે છે.

ગ્રંથમાં સમાવિષ્ટ માહિતી, સંખ્યાબંધ સ્ત્રોતો તથા ઇતિહાસકાર દંપતીના બ્રિટન પ્રવાસ દરમિયાન કરેલ નિરીક્ષણો અને મુલાકાતો પર આધારિત છે, અને તેથી જ અધિકૃત છે. આ માહિતીનું અર્થઘટન તાટસ્થપૂર્ણ રીતે થયું છે, અને સમગ્ર ગ્રંથમાં ઇતિહાસકારોનો માનવતાવાદી, સમતાવાદી, બિનસાંપ્રદાયિક અભિગમ વર્તાય છે. આ અગાઉ બ્રિટિશ ગુજરાતી ડાયસ્પોરા વિષયક જે લખાણો ઉપલબ્ધ થયાં તે મહદઅંશે એકાંગી, ઉભડક, ઉપરછઠ્ઠાં, આત્મલક્ષી (subjective) અને પૂર્વગ્રહયુક્ત હતાં. આવાં ચીલાચાલુ લખાણોથી આ પુસ્તક સ્પષ્ટ રીતે જુદું પડે છે, અને એ રીતે આ વિષય સંદર્ભે આ ગ્રંથ અપૂર્વ અને અનન્ય છે.

પુસ્તકને આરંભે બ્રિટનનો ઇતિહાસ તથા હાલના બહુવંશીય બ્રિટન વિશે પ્રસ્તુત (relevant) માહિતી આપી છે, જે બ્રિટિશ સમાજમાં ગુજરાતી ડાયસ્પોરાનું સ્થાન સમજવામાં સહાયરૂપ થાય છે. અહીં બ્રિટનમાં ગુજરાતીઓની સંખ્યા તથા તેઓ કયા સ્થળોએ વસે છે તેની માહિતી મળે છે.

બ્રિટનનો ગુજરાતી સમાજ એટલે લંડન, લેસ્ટરમાં વસતા હિન્દુઓ અને જૈનો એવી એક ગેરસમજ (misconception) પ્રચલિત છે. આ પુસ્તકમાં હિન્દુ, જૈન, ઉપરાંત ખોજ, દાઉદી વહોરા, મુસ્લિમ પટેલો તથા પારસીઓ વિશે વિસ્તૃત માહિતી મળે છે, અને એ રીતે બ્રિટિશ ગુજરાતી સમાજનું ભાતીગળ, સર્વાંગી સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થાય છે. વળી એક આખું પ્રકરણ બ્રિટિશ ડાયસ્પોરામાં કોળી, મોચી, કાઠિયા, વણકર, વાણંદ-ખલીફા વગેરે ક્યડાયેલા ઉપેક્ષિત વર્ગો માટે ફાળવ્યું છે. એ જ રીતે, પ્રકરણ ૮માં બ્રિટિશ ગુજરાતીઓની વિકાસક્રમનો અભિષેક મળે છે. આમાં નારી સંસ્થાઓની પ્રવૃત્તિઓ તથા વિવિધ ક્ષેત્રે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હોય તેવાં નારીરત્નોનો પરિચય મળે છે. આમ ઇતિહાસકારોએ બ્રિટિશ ગુજરાતી સમાજને વિશાળ પરિપેક્ષ્યમાં અભિષેક્યો છે. ભવિષ્યમાં ગુજરાતી સમાજની ઓળખ (identity) ટકાવી રાખવા આ સમજ અત્યંત ઉપયોગી છે, કેમ કે બ્રિટન જેવા વિકસિત દેશમાં ગુજરાતીતાની સંકીર્ણ, બાકાતપરક (exclusive) વિભાવના ચાલશે નહીં. મૂળ ગુજરાતની એવી બધી જ કોમો, જ્ઞાતિઓ, વર્ગોનો સમાવેશ સમાજનિર્માણની પ્રક્રિયામાં અનિવાર્ય ગણાશે.

આ પુસ્તક રૂઢીગત ઇતિહાસથી વિશેષ છે. અહીં બ્રિટિશ ગુજરાતી ડાયસ્પોરાનો સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ પ્રાપ્ત થાય છે. સમાજની દશા અને દિશાની તલસ્પર્શી, નિખાલસ, સદ્દેખી ચર્ચા દુર્લભ સૂક્ષ્મ સૂઝ (rare insight) થી થઈ છે.

બ્રિટનમાં ગુજરાતી ડાયસ્પોરાની પશ્ચાદભૂમિકા, હાલની સ્થિતિ અને સિદ્ધિઓને સમજવા માટે તો આ પુસ્તક મુલ્યવાન છે જ. પણ આ ઉપરાંત અહીં સમાજની મર્યાદાઓ, સમસ્યાઓની વિશદ ચર્ચા થઈ છે. લેખકોએ આ સમસ્યાઓના મૂળમાં જઈ અભ્યાસ કર્યો છે. સમસ્યાઓના સ્વરૂપની સુસ્પષ્ટ છણાવટ કરી એના ઉકેલ માટેની દિશા ચીંધી છે. બ્રિટનના ગુજરાતી સમાજ સેમિનારો યોજી આ સમસ્યાઓ અને તેના ઉકેલના માર્ગો વિશે વિચારવિમર્શ કરવો જોઈએ. આ થાય તો મકરન્દભાઈ -શિરીનબેનનો પુરૂપાર્થ લેખે લાગશે અને સ્વસ્થ ગતિશીલ (dynamic) બ્રિટિશ ગુજરાતી સમાજના નિર્માણની પ્રક્રિયાને વેગ મળશે.

પુસ્તકના આ ટૂંકા અવલોકનમાં બધી સમસ્યાઓની વિગતે ચર્ચા કરવા માટે અવકાશ નથી. પણ લેખકોએ બારીક નિરીક્ષણ અને અભ્યાસ દ્રષ્ટિથી જે મર્યાદાઓનો નિર્દેશ કર્યો છે તે બ્રિટિશ ગુજરાતી સમાજને સચેત કરે એવી છે.

બ્રિટિશ ગુજરાતી સમાજ સાંપ્રદાયિકતા અને વાડાબંધીને કારણે સુગ્રથિત નથી. લેખકો નોંધે છે કે, આવી સંકુચિત માનસિકતાને પરિણામે તેમની 'એક અને અખંડ ગુજરાતી જાતિ' તરીકેની આઈડેન્ટીટી વિકસી નથી.

બ્રિટનના મુખ્ય પ્રવાહમાં વંશીય દબાણ જૂથ તરીકે ગુજરાતીઓનો પ્રભાવ નથી. કેમકે, આ મહાન રાષ્ટ્રના લોકશાહી, સમતાવાદી, બિનસાંપ્રદાયિક, તર્ક આધારિત મૂલ્યો આ સમૂહ આત્મસાત્ કર્યા નથી. બ્રિટનના રાષ્ટ્રીય, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક પરિવેશ સાથે ગુજરાતીતાનો સુમેળ સાધી 'બ્રિટિશ ગુજરાતી' તરીકેની જીવનશૈલી કઈ રીતે વિકસાવવી એ આ ડાયસ્પોરાનો પ્રાણપ્રશ્ન છે.

જૂની-નવી પેઢી વચ્ચેનું અંતર એ પણ આ સમાજની સમસ્યા છે. આ પુસ્તક વાંચતાં આ સમસ્યાનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થાય છે કેમ કે, લેખકોએ જે ચર્ચા કરી છે તે શમીમ આદમ, ઇમ્તિયાઝ પટેલ અને મીનજ માણેક જેવાં યુવાપેઢીનાં પ્રતિનિધિઓનાં મંત્રવ્યો તથા આ ક્ષેત્રે થયેલ મોજણીનાં તારણો પર આધારિત છે. બ્રિટિશ ગુજરાતી ડાયસ્પોરાની બીજી ત્રીજી પેઢીની સમજણ (perception) તથા તેમની અગ્રીમતાઓ (priorities) સમજવા માટે આ ચર્ચા ખૂબ જ ઉપયોગી છે. અહીં લેખકોએ જે સૂચનો કર્યાં છે તેને આધારિત સંવાદની ભૂમિકા સ્થાય તો જૂની-નવી પેઢી એકમેકને વધુ સારી રીતે સમજી શકે અને તેમની વચ્ચેનો તનાવ (stress) ઓછો થાય તથા બન્ને વચ્ચેનું અંતર ઘટે.

એ જ રીતે, બ્રિટનમાં ગુજરાતી ભાષા જાળવવા, વિકસાવવાના પ્રયાસોમાં ભાવનાશીલ, આવેગમય અભિગમ (emotional approach) ઝાઝો ઉપકારક નહીં નીવડે. હાલ ગુજરાતી ભાષાશિક્ષણ રગથિયા ઢબે ચાલે છે. શિક્ષણપ્રક્રિયા વૈજ્ઞાનિક ઢબે ગોઠવાતી નથી. શીખનાર ભાષા પ્રત્યે અભિમુખ થાય, શીખવા માટેનું પ્રેરણ (motivation) જાગે, પ્રત્યાયનમાં ગુજરાતી ભાષા પ્રયોજે અને ભાષા કૌશલ્યો પ્રાપ્ત કરે એવું આ શિક્ષણમાં થતું નથી. નવી પેઢીને ગુજરાતી ભાષા પ્રત્યે અણગમો (put-off) થાય એટલી હદે આ શિક્ષણ નિરસ અને અપ્રસ્તુત (irrelevant) છે.

બ્રિટિશ ગુજરાતી સમાજની દશા-દિશા સમજવા માટે જરૂરી અધિકૃત જનગણ (census) તથા ગેઝેટરની જરૂરિયાત પણ આ પુસ્તકમાં નિર્દેશી છે.

બ્રિટિશ ગુજરાતી સમાજના મુસ્લિમ સમૂહો વિશેની અધિકૃત માહિતી તો કદાચ પ્રથમવાર આ પુસ્તક દ્વારા મળે છે. અહીં ખોજ, દાઉદી વહોરા, અને મુસ્લિમ વહોરા પટેલો વિશે જે મહિતી આપી છે તે બ્રિટનમાં વસતા અન્ય ગુજરાતી સમૂહો માટે પણ ઉપયોગી છે. આવી માહિતી દ્વારા પૂર્વગ્રહો દૂર થાય છે, અને 'અખંડ ગુજરાતી જાતિ'ના નિર્માણમાં સહાય મળે છે. ખોજઓની કેસ-સ્ટડી દર્શાવે છે કે, તેમણે ગુજરાતીકરણ, ઇસ્લામીકરણ અને આધુનિકરણની નાવીન્યસભર (innovative) પ્રવિધિ દ્વારા બ્રિટનના મુખ્યપ્રવાહમાં ગૌરવયુક્ત સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. એ જ રીતે, બ્રિટનના વહોરા પટેલોએ ૧૯૭૩માં 'ગુજરાતી રાઈટર્સ ગિલ્ડ-યુ.કે.ની સ્થાપના કરી તેના ઉપક્રમે ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યના પ્રસારમાં પાયાનું અને નોંધપાત્ર પ્રદાન કર્યું છે.

વિશ્વ ગુજરાતી સમાજના પ્રમુખ કૃષ્ણકાંત વખારીઆ ઉચિત રીતે નોંધે છે તેમ, 'આ પુસ્તકની રચના લેખકોના સંખ્યાબંધ સ્ત્રોતોના ઊંડા શંશોધન અને તલસ્પર્શી અભ્યાસના પરિશ્રમનું પરિણામ છે'. પુસ્તકના પાનેપાને ઇતિહાસવિદ લેખકોની શંશોધન આધારિત, ચોકસાઈભરી માહિતીનાં તાટસ્થપૂર્ણ વિખલેપણનાં, તર્કબદ્ધ તારણોનાં, તથા સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિવંત (insightful) સૂચનોનાં પ્રમાણ મળે છે.

પુસ્તકનું દસ્તાવેજી મહત્વ તો સ્વયંસ્પષ્ટ છે જ, તે ઉપરાંત ડાયસ્પોરાનો સમાજશાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિબિંદુથી અભિષેક ઇતિહાસ કેવો હોય તેનો સંતર્પક નમૂનો અહીં મળે છે. અત્યાર સુધી બ્રિટનના ગુજરાતી ડાયસ્પોરા વિશે જે માહિતી ઉપલબ્ધ હતી તે ઉપરછઠ્ઠી, અધૂરી, અધકચરી, એકાંગી અને પૂર્વગ્રહયુક્ત હતી. આ ગ્રંથથી આ ખોટ પુરાય છે.

ગુજરાતમાં બ્રિટિશ ગુજરાતી સમાજ વિશે જાણવા ઉત્સુક હોય તેમના માટે તો આ ગ્રંથ ઉપયોગી છે જ, પણ બ્રિટનમાં વસતા ગુજરાતીઓ

જે હું તમને ખાનગીમાં પણ એમ કહું કે "મારી પત્ની હંસા મારા જીવનનું એક અમૂલ્ય ઘરોળું છે" અને એને ખબર પડે તો શું થાય? અમારા ચાર દાયકાથી યે વધારે લાંબા લગ્નજીવનમાં કોઈ દિવસ નાનો સરખો ઝઘડો નથી થયો પણ આવા અભિપ્રાય પછી મારા ઘરમાં પહેલું અને છેલ્લું વિશ્વયુદ્ધ છોડાઈ જાય. એ માને છે કે આ ઘણી અંગત બાબત છે અને એ વિશે ગાવલો ગાવો જોઈએ નહીં. પણ હું આ વખતે એવા ઝઘડાનું જોખમ ઊઠાવીશ કારણ કે જવલ્લે જ માણસને પોતાની પત્ની વિશે જાહેરમાં લખવાની તક મળે છે. પત્ની એ ભારતીય સમાજમાં ઘણું ઉપેક્ષા પામેલું પાત્ર છે. આ વાતને મહિલા સશક્તિકરણ વિષય સાથે કોઈ સંબંધ નથી. અને ઈલાબહેન ભટ્ટ, સુનિતા વિલિયમ્સ કે મધર ટેરેસા જેવી વ્યક્તિઓ અપવાદરૂપ દાખલાઓ છે અને નહીં કે સામાન્ય બાબત. પરંપરાગત રીતે આપણાં સમાજમાં મહિલાઓ પોતે જ એ વાત કબૂલ કરતાં ખંચકાય છે કે પત્ની દરેક પતિનાં જીવનમાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. આ હકીકત છે પછી ભલેને તે પ્રેમલગ્ન હોય કે ગોઠવાયેલું લગ્ન. વહેલી મોડી રાધાની બધી દીકરીઓ પોતાના પતિના હૃદયમાં પોતાના માટે ખાસ જગા બનાવી જ લે છે. તેમ છતાં ય પતિદેવો મોટેભાગે જાહેરમાં એવું કહેતાં શરમાય છે. કદાચ એમને એવો અજ્ઞાત ભય પીડે છે કે એમને વહુધેવાની "દ્વારકાની છાપ" લાગી જશે. આપણો સમાજ માત્ર કેલેન્ડરથી જ એકવીસમી સદીમાં છે.

હંસાબહેન ભટ્ટ

આ ઉપરાંત, નમ્રતાના ભોગે પણ મને એવું કહેવાનું મન થાય કે મારું કુટુંબ આ બાબતમાં સહેજ જુદું પડે છે. અમારે ત્યાં પેઢીઓથી સાસુવહુનાં સંગ્રામ થતા નથી. વહુઓને બીજા ઘરના સભ્યો જેવો જ દરજ્જો અપાય છે. આવા વાતાવરણમાં પણ મારી પત્ની અમારા કુટુંબમાં સહેજ ઊંચું આદરનું સ્થાન ધરાવે છે. મારી ત્રણ બહેનો અમારા માતા મંજુલાબહેન સાથે મોટેભાગે ઝઘડો નથી કરતી પણ જે એમને માતાની વાતમાં સહેજ પણ શંકા પડે કે

(અનુસંધાન પાન ૯ પરથી)

માટે તો એનું વાંચન અનિવાર્ય ગણાય. પોતાનાં મૂળ (roots) જાણવા, પોતાની ઓળખ પામવા, ગુજરાતી સમાજના અન્ય સમૂહોથી પરિચિત થવા, પોતાની સમસ્યાઓ સમજવા, પડકારોથી સભાન થવા, ભાવિ દિશાસૂચન મેળવવા આ ગ્રંથ માર્ગદર્શિકા (manual) છે. અહીં જે સૂચનો થયાં છે તેના પર ચર્ચાવિચારણા કરી આગળ ઉપરની કાર્યશૈલી (follow up) ગોઠવી શકાય. આ પુસ્તકનું વિદ્યાકીય (academic) મહત્વ જોઈતું જ વ્યવહારુ (practical) મહત્વ છે.

આ ગ્રંથનાં વિદ્વાન લેખકોએ બ્રિટિશ ગુજરાતી સમાજની જૂની-નવી પેઢી વચ્ચેના અંતરની સમસ્યા ચર્ચી છે. આના ઉકેલરૂપે તેઓ પ્રૌઢો અને યુવાનો એક મંચ પર બેસી ચર્ચા કરે અને એ સંવાદ 'સાદી ગુજરાતી તેમ જ અંગ્રેજીમાં' થાય એમ સૂચવે છે. આ સૂચન યથાર્થ છે. ગુજરાતી દ્વારા પ્રત્યાયનમાં સંસ્કૃતિ, સંસ્કાર, જીવનદર્શન, મૂલ્યો જેવા શબ્દપ્રયોગો યુવા પેઢી સમજશે નહીં તેથી સાદી ગુજરાતી તથા અંગ્રેજીનું માધ્યમ જરૂરી ગણાય. આ પુસ્તકનું વાંચન બ્રિટિશ ગુજરાતી સમાજની યુવા પેઢી માટે પણ અત્યંત જરૂરી છે, તેથી એનું અંગ્રેજી ભાષાંતર પણ પ્રગટ થવું જોઈએ. બ્રિટનની કોઈ ગુજરાતી સંસ્થા આ પ્રકાશન હાથ ધરી શકે.

લેખકોએ પ્રસ્તાવનામાં એવી આશા વ્યક્ત કરી છે કે 'ડાયસ્પોરાના સહિત્યમાં આ પુસ્તક નવી ભાત પાડશે' તથા 'વિવિધ દેશોમાં વસતા ગુજરાતીઓને તેમ જ તેમની સંસ્થાઓને ઉપયોગી નીવડશે.' પુસ્તકમાંથી પસાર થતાં એવી પ્રતીતિ થાય છે કે, લેખકોનો હેતુ સિધ્ધ થયો છે.

e.mail : siraj_patel@ntlworld.com

(મુદ્રાંકન સદ્ભાવ : સિરાજ પટેલ)

"ઓપિનિયન"/ Opinion

હંસાની ટીકા થયેલી છે તો અચૂક દલીલબાજી થાય. હંસાની એક ટેવ 'મા'ને ઘણી ગુસ્સે કરે. ઘરનાં કે બહારનાં કોઈ કામકાજમાં કોઈ ભૂલ હોય તો, ક્ષતિ ગમે તેની હોય પણ હંસા પોતે દોષનો ટોપલો માથે લેવા કોશિષ કરે. વળી, એક બીજી વાત પણ છે. મંજુલાબહેનને પોતાનાં સંતાનો જોડે જોડતું ફાવે તેનાથી વધારે હંસા જોડે ફાવે. બીજાને બચાવી લેવાની એની વૃત્તિનાં કારણે સમયાંતરે મારી પત્નીનો નાતો બીજા સભ્યો જોડે એવો થયો છે કે બધા પોતાની મુશ્કેલી એની સાથે પહેલાં ચર્ચે. હંસાનો એવો મોટો ગુણ છે કે ઉતાવડમાં એ કદી કોઈનો ન્યાય તોળવા બેસતી નથી.

હંસાએ મારા જીવનમાં માર્ચ ૬, ૧૯૯૭ના દિવસે પ્રવેશ કર્યો પરંપરાગત રીતે કુટુંબ દ્વારા ગોઠવાયેલા લગ્નો અમારી પેઢીની ખાસિયત હતાં. અમે જે દિવસે પહેલીવાર મળ્યા તે પહેલાં એકબીજાનું નામે ય નહોતું સાંભળ્યું. પણ પ્રથમ નજરે કંઈક એવું બંધબેસતું થયું કે આ પરિચય મુલાકાત અઠવાડિયા પછી અમારી સગાઈમાં પરિવિતત થઈ. બીજા ૬૦ દિવસ પસાર થાય તે પહેલાં અમારાં લગ્ન લેવાયાં. આ પછી દરેક વીતતા જતે વર્ષે અમારી સાથીદારી વધુ ને વધુ ગાઢ થતી ગઈ. આજ-કાલ લગ્ન કરવા ઈચ્છુક યુવક-યુવતીઓની કુંડળીઓ મેળવાય છે. અમારા જન્માક્ષર નહોતા જેવાયાં. એટલી જ ખબર હતી કે મારો જન્મ જાન્યુઆરી ૭, ૧૯૪૨ અને હંસાનો ઓક્ટોબર ૧૮, ૧૯૪૬ના દિવસે થયો હતો.

જે તમે અમારા બેયનાં વ્યક્તિત્વની સરખામણી કરો તો એમાં સમાનતા કરતાં વિરોધાભાસ વધુ છે. હું ઘણો બોલકો અને વાતોડિયો માણસ છું અને હંસા મિતાક્ષરી. મને જાહેરમાં પ્રકાશમાં રહેવાનું ગમે. જ્યારે એ છાયામાં રહેવાનું પસંદ કરે. આમ છતાં, મારી ગણના એક અંતર્મુખી એકલિયારામની થાય છે. જ્યારે હંસા અમારા વર્તુળમાં બહોળી મિત્રાચારી ધરાવે છે. અમે આજથી ૨૫ કરતાં પણ વધુ વર્ષો પહેલાં દિલ્હીમાં રહેતાં હતાં. હું કલકત્તાના એક દૈનિકનો પાટનગરનો મુખ્ય પ્રતિનિધિ હતો અને હંસા બેન્ક ઓફ બરોડાની પાલમિન્ટ સ્ટ્રીટ બ્રાન્ચમાં હતી. આજે પા સદી પછી દિલ્હીમાં મને કોઈ ભાગ્યે જ ઓળખે પણ હંસાના પૂર્વ સહયોગીઓ હજી આજે ય વારે-તહેવારે ફોન કરતાં રહે. કેટલીકવાર તો ફોન 'ખમણ ઢોકળાં' કેવી રીતે બનાવવાં, એની રીત પૂછવા ય થાય. મને કોઈ ભૂતોભાઈ પણ ફોન નથી કરતો. વિધિની વિચિત્રતા એ છે કે હું એનાં કરતાં જાહેરમાં વધુ જાણીતું પાત્ર છું. એની બેંકમાં હું પત્રકાર તરીકે એક પરિચિત ચહેરો હતો પણ હંસાની હાજરીવાળા બેન્કના કોઈ પણ પ્રસંગે હું હાજર રહેતો નહોતો એની નિવૃત્તિ વેળા પણ વિદાય ભોજન સમારંભમાં હું ન હતો. બીજી બાજુ જાહેર સમારંભોમાં મારી પત્ની તરીકે હંસા દેખાતી. પણ મારી ૪૫થી વધુ વર્ષની પત્રકાર કારકિર્દીમાં એ કદી પણ મારી ઓફિસે આવી નથી. એને પડછાયા તરીકે રહેવાનું વધારે પસંદ છે.

મારી છાપ એક આખાબોલા અને કડવી વાત કહેનારા માણસ તરીકેની છે. અને એવું મનાય છે કે સ્વર્ગમાં પણ હું ક્યાંય કોઈક ખૂણામાં નહીં એવી શંકા કહું. સામે છેડે હંસા ઘણી મળતાવડી સહેલાઈથી વિશ્વાસ મૂકનારી કોમળ હૃદયની ભાવુક વ્યક્તિ છે. એ હંમેશાં હકારાત્મક રીતે કોઈ પણ વાતનો પ્રતિભાવ આપે જ્યારે મારી આદત એવી છે કે મારી પ્રતિક્રિયા મોડી આવે. શરૂઆતમાં લોકોને એમ લાગે કે મારે હૃદયની જગ્યાએ પથ્થર છે. આમ, સરવાળે જોઈએ તો મારા કરતાં હંસા વધારે સારા માણસ હોવાની પ્રતિતી કરાવે. આ બધા છતાં ય અમારા બંને વચ્ચે ઘણો સુમેળ છે. અને એકબીજાની મન:સ્થિતિને વગર બોલે સમજી શકીએ છીએ.

પણ માર્ચ ૧૯૯૭માં આ બધાની કશી જાણ કોઈને ન હતી અમે એકબીજાને ગમી ગયાં. અમારા કુટુંબોની સંમતિ હતી. હું તે દિવસોમાં "ધ ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા" - મુંબઈમાં તે વખતની સારી આવક એટલે કે રૂ. ૫૧૦/-

દર મહિને મેળવતો હતો. મારા પિતા શંકર ભટ્ટ આજીવન ડાબેરી રહ્યા અને પ્રખર સુધારાવાદી હતા. અમારું કુટુંબ લગ્નમાં કન્યાનાં પિયરિયા તરફથી કોઈ ભેટ, સોનું કે ઘરેણાં સ્વીકારતું નથી. અમારાં સગાવહાલાંઓ પણ કોઈ ભેટ સ્વીકારતાં નથી. મારા લગ્નમાં ૧૯૬૭નાં મે મહિનામાં રિઝર્વેશન વગરની સામાન્ય એસ.ટી. બસમાં નાનકડી જાન લઈને ગયેલાં. લગ્ન પછી કોઈ રિસેપ્શન કે ભોજનસમારંભ રખાયા ન હતા, કોઈ બેન્ડ વાજુ ન હતું કે ન કોઈ વ્યવસાયી ફોટોગ્રાફર હતો. અમારું લગ્ન એક સાદી, અત્યંત ઓછી ખર્ચાળ વિધિ હતું. લગ્ન પછી અમે મધુરજની માટે ક્યાંય નહોતાં ગયાં. આજુ કચ્છસરવાળું જીવન અમારા બંનેને માટે કંઈ નવું ન હતું. હંસાનાં કુટુંબે જાહોજલાલીનાં દિવસો જોયા હતાં પણ પછી ઘણી આર્થિક સંકટામણી પણ અનુભવી હતી. ઓછો ખર્ચો કરવો એ અમારા માટે રોજબરોજની હકીકત હતી.

મારા પિતા એમની ૭૩ વર્ષની જિંદગીનાં મોટા ભાગનાં વર્ષો બળવાખોર રહ્યાં. એમણે એમની કારકિર્દીની શરૂઆત દક્ષિણ ગુજરાતમાં ગણદેવી તાલુકામાં એંધળ નામનાં નાનકડાં ગામમાં ડક્ટર તરીકે શરૂ કરી. બહુ ટૂંકા ગાળામાં એ યુવાન ડક્ટરને જ્ઞાન થયું કે આજુબાજુની વસ્તી એટલી ગરીબ છે કે દવા અને એમની દાકતરી સેવાનું વળતર વાળી શકે એમ નથી. એમણે ગરીબીના ઉપાયની તપાસ કરવા માંડી અને આ તપાસે એમને કાર્લ માર્ક્સ અને એંગલ્સનાં લખાણો તરફ વાળ્યા. આખી જિંદગી એ સમાજવાદી નાસ્તિક રહ્યાં અને ગરીબી એમનાં જીવનમાં સ્વેચ્છાએ આવકારી. એમણે સમાજપરિવર્તન માટે પ્રયોગો અજમાવી જોયા ! એ લોકોને સંગઠિત કરતા અને જાહેર હિતનાં કામ કરતા. ૧૯૫૦નાં દાયકામાં શરૂઆતનાં વર્ષોમાં દવાખાનું અવગણીને એમણે એમનો મોટાભાગનો સમય એક સપનું સાકાર કરવા ગાળ્યો. એ સપનું હતું ૬-૭ ગામની વચ્ચે આવેલા રસ્તાના ત્રિભેટે એક દારૂનું પીઠું હતું. તેની જગ્યાએ એક માધ્યમિક શાળા ઊભી કરવી. સ્થાનિક લોકોનાં સહકારથી એમણે પોતાની આવકની ચિંતા કર્યા વિના આ યોજના માટે પોતાનો જાન રેડી દીધો. પછી સ્વમાન ખાતર એંધળ છોડી ગણદેવી કસબામાં આવ્યા. પણ ગરીબી સચરાચર હતી અને કસબાનાં લોકોની ગરીબી, ગામડાની ગરીબી કરતાં ઓછી ભયાનક ન હતી. પૈસા લેવા માટે કઠોર બનવાની એમની ગતિ ન હતી અને '૫૦નાં દસકાનાં અંત ભાગી એમણે દાકતરી ટોડલે મૂકી દઈ મહિને રૂ.૧૨૦/-ના પગારે અમદાવાદનાં એક છાપામાં નોકરી સ્વીકારી.

આ વાસ્તવિકતાના કારણે અભાવમાં જીવવું અમારા કુટુંબ માટે કશી નવાઈની વાત ન હતી. મારા લગ્ન થયા ત્યારે અમે કુટુંબમાં સાત માણસો. ભાડાનું ઘર ત્રીજા માળે હતું. એની પતરાની છતમાંથી ચોમાસામાં પાણી ટપકતું. અને ઉનાળામાં ધીખતી ગરમી ઝકાતી. પીવાનું પાણી ડોલ અને ઘડામાં નીચેથી લાવવું પડતું. અમારા આવીશાન ઘરમાં એક રૂમ અને એક રસોડું હતાં. રાંધવાનું કેરોસીનનાં સ્ટવ પર, જમવાનું જમીન પર બેસીને. ઘરમાં બાથરૂમ ન હતું. ખૂણામાં આવેલા પાણિયારાનો ઉપયોગ નાવણિયા તરીકે ય થતો. ઘરમાં ગરમી સામે લડવા એક જૂનો ટેબલ ફેન હતો. પણ આ બધુ અમને કોઈ પડી ગયેલું. મારાં લગ્ન પછી ટૂંક સમયમાં એક સુખદ વળાંક આવ્યો મારી બદલી મુંબઈથી અમદાવાદ “ધ ઈકોનોમિક ટાઈમ્સ”ના સંવાદદાતા તરીકે થઈ. આ એક સ્વતંત્ર હવાલો હતો. અને ટાઈમ્સની ઓફિસમાં હું ઘણો નસીબદાર માણસ ગણાતો હતો. બધા જ અભાવો છતાં વિશ્વ એ દિવસોમાં હતું તેથી વધુ રૂપાળું કદી એ નહોતું. હવે મને લાગે છે કે અમારા માટે એ મુશ્કેલ સમય હતો. મારે મારા વ્યવસાયમાં મારી જાત પૂરવાર કરવાની હતી અને હંસાએ પિયરનાં વાતાવરણમાંથી એક નવા વાતાવરણમાં સમાવાનું હતું. આપણને ખ્યાલ રહેતો નથી પણ સ્ત્રીઓ જ્યારે પરણીને સાસરે જાય ત્યારે તદ્દન અજાણ્યાના ઘરમાં દૂધમાં સાકર ભળે તેમ ભળી જવાનો પુરુષાર્થ કરવો પડે. આમ તો, દરેક ઘર પોતે જ એક સંપૂર્ણ વિશ્વ છે અને દેખીતી રીતે સરખા દેખાતા કુટુંબોમાં પણ એટલા બધા છુપાયેલા તફાવતો હોય છે કે ન પૂછો વાત. લગ્ન પછી પતિએ પોતાની જાતને જવાબદાર તરીકે પૂરવાર કરવાની હોય છે. એણે પૂરવાર કરવાનું હોય છે કે એ ખરેખર છોકરાંની પંજતમાંથી ઊઠી ગયો છે. ઘણાં આ પંજતમાં જ રહી જાય છે. પણ મા-બાપ કશું કહેતા નથી. કન્યા માટે પરિસ્થિતિ જુદી હોય છે એને માટે - ડગલે ને પગલે સાસરિયાની જયૂરી ન્યાય તોળે છે.

અમારા પ્રથમ સંતાન ‘અભિજિત’નો જન્મ ૧૯૬૮માં થયો, એ માંડ બે - એક મહિનાનો હશે ત્યારે હંસા બેન્ક ઓફ બરોડામાં કારકૂન તરીકે જોડાઈ. તે વખતે અમે મણિનગરમાં રહેતા હતાં. નાનકડાં બાળકને ઘેર છોડીને નોકરીએ જતાં એને જેટલી તકલીફ પડી તેટલી જ તકલીફ એને સંભાળતા અમારી માતા મંજુલાબહેનને પડી. સન ૧૯૭૩માં રૂપિયા ૪૦૦૦/-નું ડાઉન પેમેન્ટ કરી મેં

નારણપુરામાં હાઉસિંગ બોર્ડમાં મિડલ ઈન્કમ ગ્રુપનો ફ્લેટ લીધો. આ પૈસા ભરવા માટે પણ મારે મારા પ્રોવિડન્ટ ફંડમાંથી લોન લેવી પડેલી. આજે ત્રણ દાયકા પછી પણ અમે આ ફ્લેટમાં જ રહીએ છીએ અને કોઈને આ મધ્યમવર્ગીય રહેણાંક વિસ્તાર છોડી બીજા જવામાં વિચાર સુધ્યાં આવ્યો નથી. પત્રકાર તરીકેની મારી નોકરીએ મને સમાજમાં વિવિધ સ્તરનાં લોકોને મળવાની તક આપી હતી. પણ મારી પોતાની જીવનશૈલી આજ સુધી મધ્યમવર્ગીય રહી છે. પહેલાં થોડાં વર્ષ સાયકલ મારુ વાહન હતી. ને પછી વીકી - મોપેડ ને લેમ્બ્રેટા સ્કૂટર આવ્યાં. ઠેક ૧૯૮૬માં જ્યારે હું કલકત્તાનાં સફળ દૈનિક “ધ ટેલિગ્રાફ”ના નવી દિલ્હી બ્યૂરોનાં વડા તરીકે પાટનગર ગયો ત્યારે ઓફિસની ગાડી મને નસીબ થઈ તે વખતે હું ૪૪ વર્ષનો હતો.

આ બધાં વર્ષો સાબરમતી નદીમાં આવતા પૂરની જેમ ફટાફટ વહી ગયાં. હંસા મારા કુટુંબમાં બરાબર ગોઠવાઈ ગઈ. અમારા બીજાં સંતાન, દીકરી શિલ્પાના ૧૯૭૦માં જન્મ પછી, કુટુંબમાં સૌથી નાના સભ્યની સામેલગીરી થઈ. વ્યવસાયિક ક્ષેત્રે મારી પ્રગતિ એકધારી ચાલતી હતી. ‘૭૦ના દાયકાનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં હું કલકત્તાનાં “આનંદ બજાર પત્રિકા” જૂથનાં આર્થિક દૈનિક “ધ બિઝનેસ સ્ટાન્ડર્ડ”માં જોડાયો, પછી “સન્ડે” અઠવાડિક માટે કામ કર્યું અને નવા નીકળેલાં “ધ ટેલિગ્રાફ”માં જોડાયો. આ જ દૈનિક માટે ૧૯૮૬માં દિલ્હી ગયો અને ૪ વર્ષ પછી “ધ ઈકોનોમિક ટાઈમ્સ”ની અમદાવાદ આવૃત્તિ શરૂ કરવા નિવાસી તંત્રી તરીકે અમદાવાદ પાછો આવ્યો. થોડા સમય પછી હવે નામશેષ થઈ ગયેલાં ગુજરાતી “ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા”નો સંપાદક બન્યો. તે પછી “ધ ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા”ની સ્થાનિક આવૃત્તિનો નિવાસી તંત્રી થયો. આ બધા વર્ષોમાં હંસા મારો પડછાયો બની ચાલતી રહી અને કાળક્રમે એની બેન્કમાં સ્પેશિયલ આસિસ્ટન્ટ બની. જ્યારે હું દિલ્હીમાં હતો ત્યારે એ બેન્ક ઓફ બરોડાની પાલમિન્ટ સ્ટ્રીટ બ્રાન્ચમાં હતી. આમ શરમાળ અને ઓછાબોલી હંસા ઘણી બહાદુર છે. જરા પણ ખંચકાટ વગર એ નવી દિલ્હીની જિંદગીમાં ગોઠવાઈ ગઈ. એને ગુજરાતી, હિન્દી, મરાઠી અને અંગ્રેજી આવડતાં હતાં. થોડાંક મહિનામાં એણે પંજાબી પણ શીખી લીધી અને આ બંધી ભાષામાં વાત કરી શકતી. મને આવી કોઈ કુદરતી બક્ષિસ નથી. દસ વર્ષ કલકત્તાનાં અખબારી જૂથ સાથે રહ્યા પછી અને અસંખ્ય વાર કલકત્તા જઈ આવ્યા પછી પણ હું બંગાળી બોલવાની હિંમત કરી શકતો નથી. અમદાવાદમાં હું પત્રકાર પરિષદમાં ગાજતો પણ દિલ્હીમાં થોડોક શાંત થયો. ત્યાં પત્રકારોને રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય નેતાઓ સાથે કામ પાડવાનું રહેતું. રાજ્યોની રાજધાની કરતાં જૂદા જ પ્રકારનું વાતાવરણ દિલ્હીમાં હતું.

બીજી બાજુ, હંસા આવા કોઈ પ્રશ્નોનો સામનો કરતી ન હતી. દિલ્હીમાં રહેતાં એને જાહેરમાં કંઈક કહેવા કે કરવાની બીક ભાંગી ગઈ. બેન્કમાં એકમાત્ર ગુજરાતી હોવા છતાં એણે એક ઉત્સવ પ્રસંગે થોડા બીજા બિનગુજરાતી કર્મચારીઓ સાથે મળીને દાંડિયા રાસ કરેલા. પરિણામે આજે અમદાવાદમાં પણ વહેલી સવારે અમે ચાલવા નીકળીએ ત્યારે એને ઓળખનારા અનેક લોકો મળે. ટાઈમ્સમાંથી નિવૃત્ત થયે દસ વર્ષ થયાં છતાં મને ભાગ્યે જ કોઈ ઓળખીતું મળે. એને બીજી એક કુદરતી બક્ષિસ છે તે શાંતિથી પોતાની વાત મનાવીને જ જાહેર કરવા. ક્યારેક કુટુંબમાં કે આજુબાજુમાં ગરમાગરમ દલીલબાજુ થતી હોય અને ગંભીર ઝઘડો થવાની આણી પર હોય ત્યારે સિક્કાથી વાત વાળી લે. શાકભાજીવાળાઓ પાસે એવી રીતે ભાવ ઘટાડો કરાવે ને તેમ છતાં ય શાકવાળાને હંસાએ પોતાની પાસેથી કંઈ ખરીદ્યું તેને માટે અલોભાવ ઉત્પન્ન થાય.

આજની આ છબીમાં રંગ પૂરાતાં વર્ષોની મુશ્કેલીઓ આવીને ગઈ પણ કોઈએ કદી એને ફરિયાદ કરતી સાંભળી નથી. બીજી તરફ મારો પારો જરા વહેલો છટકી જાય છે. પણ તેમાં ય આણીના ટાણે એ ફૂૂૂ કાઠી નાંખે. આ બધું ક્યાંથી આવે છે એની સમજણ અમારા જૂના મિત્ર સ્વ. લેફ. કર્નલ બક્ષીદાદા પાસેથી સાંભળવા મળતી. એમના કહ્યા પ્રમાણે આ શક્તિ અહમને ઓગળી નાંખવાની પ્રક્રિયામાંથી જન્મે છે. એ કહેતા કે અહમ ઓગળી જાય ત્યારે માણસની પર્સનાલિટી ખતમ થઈ જાય એ વાત ખોટી છે. અહમની નાબૂદી વ્યક્તિને એક આગવું વ્યક્તિત્વ પ્રદાન કરે છે. જેમાં એની ઠંડી તાકાત અને હાજરીનો મધુરો અહેસાસ આસપાસનાં લોકોને થાય. દાદા એને મેગિનેટક પર્સનાલિટી કહેતા. અમારા બધામાં કદાચ અભિજિત ને શિલ્પાને વસવસો રહ્યો છે કે એમનાં બાળપણમાં મમ્મીએ વધારે ટાઈમ ન આપ્યો. એમની ફરિયાદમાં વજૂદ છે. ૩૨ વર્ષની નોકરી પછી હંસાએ સ્વૈચ્છિક નિવૃત્તિ લીધી. વય પ્રમાણે રિટાયર થવાને હજુ ૬ વર્ષ બાકી હતાં. પણ ‘અબ મેં નાચ્યો બહુત

‘દીવાર’ ફિલ્મમાં ‘મેરે પાસ મા હૈ’ એવું શીકપૂર બોલે છે ત્યારે અમિતાભ બચ્ચનની કરોડોની સંપત્તિ પણ જાણે કોડીની થઈ ગઈ હતી. એ વખતે મારા જેવા અસંખ્ય લાગણીશીલ વ્યક્તિઓ માના નામ પર તાળીઓથી થિયેટરને ગજવી મૂકતા હતા. ‘જય હો’ ગીત માટે ઓસ્કાર એવોર્ડ સ્વીકારતા એ. આર. રહેમાને હર્ષોદ્ઘાસમાં કહ્યું, ‘મેરે પાસ મા હૈ’ ત્યારે આખું રાષ્ટ્ર ઝૂમી ઊઠ્યું હતું. મને ક્યારેક જે રાષ્ટ્રીય સન્માન મળશે અથવા ન મળે તોય શું ? હું તો હૃદયપૂર્વક આજે અને આવતી કાલે પણ દિલથી કહું, ‘મેરે પાસ ભી મા હૈ, લેકિન એક નહિ, તીન તીન મા.’ મારી જન્મદાત્રી મા પ્રમિલાબેન અથવા ઈલા (નાનપણથી જ મારા ચિત્ત પર ચં. ચી. મહેતાના ઈલા કાવ્યોનો પ્રભાવ હતો) જેમણે મને શીખવ્યું, જિંદગીમાં કોઈ કામ નાનું નથી. પાણી ભરવું, પોતાં મારવા, ઝાડું મારવું, લોટ દળાવીને સાઈકલ પર દળાવું લાવવું એવા અસંખ્ય નાનાંનાનાં કાર્યોથી માણું બાળપણ પરિપક્વતા ધારણ કરતું ગયું હતું. ત્યારે મને ખરાબ પણ બહુ લાગતું. શરમ આવતી. પણ આજે એનું મહત્ત્વ સમજાય છે. આજે કોઈ પણ નાનું કાર્ય કરવાનોય મને સંકોચ નથી. મારી બીજી યશોદામૈયા છે મારા મિત્ર અશોક શાહની મા હીરાબેન. એમણે મને શીખવ્યું, સફળતા કે નિષ્ફળતામાં કદી છકી જવું નહિ, ઈમોશનલ મેનેજમેન્ટ એમણે મને શીખવ્યું. વિનમ્રતા, બીજાઓને સન્માન આપવું, ધૈર્ય અને દુઃખમાં પણ હસતાં રહેવું જેવા ગુણ ખીલવવામાં મહત્ત્વનો ફાળો છે મારી યશોદામૈયા હીરાબેનનો. મારી ત્રીજી મા છે જ્યોતિભાભી. કદી હાર ન માનવી, પણ અંત સુધી ઝડૂમી લેવું, જિંદગી વિશે બહુ ફરિયાદ ન કરવી, પણ જેવી છે તેવી જિંદગી સ્વીકારી લેવી અને તેને પુષ્પ જેવી મદમદથી કરવાની કોશિશ કરવી, નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ, સમર્પિતપણું જેવા અનેક ગુણો ભગવતીકુમાર શર્માના ઘરમાં કલાકો સુધી બેસીને મેં યશોદામૈયા જ્યોતિભાભી પાસે શીખ્યા છે. રિવેશનશીપ મેનેજમેન્ટના પાઠો અને દુઃખમાં પણ પ્રસન્ન રહેવાના લેશન જ્યોતિભાભીએ મને શીખવ્યા છે. ગઈ કાલે હું શું હતો, ને આજે હું શું છું એમાં જે ફરક અનુભવું છે તેમાં અને મારાં અવગુણોની જે કમશ: મારામાંથી બાદબાકી થતી રહી છે એ માટે મારે સ્વીકારવું જોઈએ કે, મારી આ ત્રણેય પૂજ્ય ‘મા’નો સવિશેષ ફાળો છે.

.....
ગોપાલ’ એવું માની એને બેન્કમાંથી નિવૃત્તિ લીધી. વર્ષોની ઘેર અને બહાર કામકાજમાં રૂબેલાં રહેવાની ટેવ પડી ગયેલી એટલે નિવૃત્તિ પછી એને ખેદ રહ્યો છે. કે જિંદગીનાં મોટા પ્રવાહમાંથી નીકળીને એ મહદઅંશે ઘરકૂકડી થઈ ગઈ.

મને લાગે છે કે મારા બહોળા કુટુંબમાંથી નોકરી ધંધા કાજે પંખીડાઓ ઊડતાં ગયાં અને ઘરકામ ઘટતું ગયું. એક સમયે અમારા સંયુક્ત કુટુંબમાં ૧૨ સભ્યોની ક્રિકેટ ટીમ હતી. આજે માંડ ચાર રહ્યાં છે. એને એક બીજી તીવ્ર ઈચ્છા છે અને મને ખબર નથી કે એ પૂરી થશે કે કેમ. અમે સાથે દેશમાં કે બહાર ફર્યા નથી. હું તો ઘણી જગ્યાએ ગયો છું. પણ સજોડે ખાસ ક્યાંય ગયા નથી. એને ઘણી જગ્યાએ જવું છે, ફરવું છે, અને દુનિયા જાણવી ને માણવી છે. અમારા બાળકો અને તેમનાં બાળકો અમારી સાથે હોય તો, તો એને સોનામાં સુગંધ આપે પણ બહુ શક્ય દેખાતું નથી. મને એવી પણ શંકા છે કે એને રાંધવાનાં પીરસવાનાં રુટિનથી ઘણું બંધિયારપણું લાગે છે, અલબત્ત એ તો આવું કંઈ હોવા તો ધરાર ઈન્કાર કરે છે. અમારા બાળકો ઉપરાંત અમારી બહેનો અનિતા, શીલા, બીના અને ભાઈઓ અહિન અને આસિત હંસાની મન:સ્થિતિથી વાકેફ છે. અને કંઈક કરવા વારે તહેવારે મને ઘોંચપરોણો કરે છે. હું આશા રાખું કે ફરવાનાં એનાં સ્વપ્ન કોઈ દિવસ - બહુ જલ્દી - સાકાર થશે.

ફરવા ઉપરાંત એને શોપિંગ કરવું બહુ ગમે, ખાસ કરીને વિવિધ શહેરોમાં આવેલાં નવા માર્કેટ અને મોલમાં આથી વિપરીત, મને દુકાનોની એલર્જી છે. અને બજાર નાનું હોય કે મોટું, લીમડી હોય કે લંડનમાં હું દુકાનમાં જવાનું એટલે સુધી ટાળુ કે દરજ્જને ત્યાં જવાનું પણ જેટલું બને એટલું મોકૂફ

થોડાક દિવસો પહેલાં જ્યોતિભાભી સાથે ભગવતીકુમાર શર્માની આત્મકથા ‘સુરત મુજ ઘાયલ ભૂમિ’માં પ્રિન્ટ કરવા માટેના ફોટોગ્રાફ જોતા હતા, ત્યારે જૂનો બ્લેક એન્ડ વ્હાઈટ ફોટો બતાવીને એઓ હસીને કહે, હું ત્યારે ખૂબ સુંદર લાગતી હતી. ત્યારે મેં હસીને કહ્યું, ‘હું, જ્યોતિભાભી આજેય તમે એટલા જ સુંદર લાગો છો. એમના ઘરમાં સૂરતના લેખકોનો અડિંગો. અમે બધાં જ કલાકો સુધી એમના ઘરમાં પડ્યાપાઠ્યા રહેતા. એમનું ઘર આમ ભલે અસ્તવ્યસ્ત લાગે, પણ ગુજરાતી કવિતા અને વાર્તાઓનવલકથાઓ અને ગુજરાતી સાહિત્યકારોના શબ્દો કાયમ ઘરની હવામાં સંતાકૂકડી રમતા રહે. ભગવતીકુમાર શર્માના ઘરની દીવાલો રેતીકપચીચૂનાની નથી, પણ પુસ્તકોની, સાહિત્યના શબ્દોની, ગીતગઝલની બનેલી છે. તોફાનમસ્તી તો ખરી જ, પણ સાથે સાથે ભગવતીભાઈએ સાહિત્ય વિશેની સમજ પણ અમારામાં વિકસાવી. ભૂખ લાગે ત્યારે જ્યોતિભાભી પ્રેમથી અમને ખવડાવે. ક્યારેય એમના ચહેરા પર કંટાળો કે અણગમો મેં જોયો નથી. જીવનના અંત સુધી એમણે આગ્રહ કરી કરીને ખવડાવ્યું છે. હમણાં જ અમે સો દિહોણ કવિસંમેલનમાં ગયેલા, ત્યારે સવારે સાત વાગ્યે પણ અમારી ના છતાં સોને ચા પિવડાવી હતી. નકારને હકારમાં પલટાવાનું સામૂથ્ય જ્યોતિભાભી પાસે હતું. સમયની સાથે શરીરની શક્તિ ઓછી થતી ગઈ, પણ એમનું વડાલ કદી ઘટ્યું નહિ. ઘરમાં કશુંક ને કશુંક ખાવાનું હોય જ. જ્યારે પણ અમે જઈએ ત્યારે એઓ આગ્રહ કરી કરીને આપે,

.....
રાખું. મારી દૈનિક જરૂરિયાત બાબતમાં હું હંસા પર જ આધાર રાખું છું. મારાં કપડાં ય એ પસંદ કરે, બીજી ખરીદી પણ એ જ કરે. મને એક કપ ચા બનાવતાં પણ નથી આવડતી, જ્યારે એ મારા બેન્ક - એકાઉન્ટ સંભાળે, ખર્ચનું ધ્યાન રાખે કારણ કે રિટાયરમેન્ટમાં હવે કોઈ આવક થાય એવી સંભાવના લગભગ નહિવત છે. છેલ્લાં થોડા વર્ષોમાં અભિજિત અને નિમિષાની બે (અનાહિતા - આર્થા) અને શિલ્પા - વિવેકની એક(મન્વિતા)નાં આગમને અમારાં જીવનસંધ્યામાં નવા ઘટતા રંગો ઉમેર્યા છે. અમને આ ત્રણેય બહુ વડાલાં છે. નાનાં બાળકો પણ ઘણાં ચતુર હોય છે. એ બધાં મારા કરતાં હંસા પર વધારે ધ્યાન આપે છે. આજકાલ અનાહિતા - આર્થા દૂર સૂદૂર હૈદરાબાદમાં છે જ્યાં મારો દીકરો કામ કરે છે. એ વાત અમને બંનેને ખૂંચે છે કે આ બે પૌત્રીઓની સ્મરણ ફાઈલમાં દાદા-દાદીનાં ચિત્રો ઓછાં છે. પણ આધુનિક જિંદગીની અને સમયની માંગ કેટલીક અનિવાર્ય મુશ્કેલીઓ ઊભી કરે છે. સધિયારો એટલે કે આ જિંદગીમાં કંઈક બધું ઈચ્છેલું કોઈને ય મળ્યું નથી. આ બધાનો સાર શું ? મને એમ કહેવાનું મન થાય છે કે સુખી જીવનની એક ચાવી એ છે કે પત્નીને તમારા કૌટુંબિક જીવનમાં વ્યવસ્થાપક તરીકે આગળ આવવા દો અને તમે બાકીની દુનિયાની વ્યવસ્થા કરતા રહો. ખરેખર તો ઘર કરતાં બહારની દુનિયા નાની છે. હું ધારું છું કે અમારા બંનેના જિંદગી વિશેના અભિપ્રાયો લગભગ સરખા છે કોઈને એમ પણ લાગે કે આ તો ચીલાચાલુ કથા છે. સંયુક્ત કુટુંબમાં બધા જ સભ્યોએ અવારનવાર વધતે ઓછે અંશે બાંધછોડ કરવી પડે છે. પણ હું માનું છું કે બધા જ સભ્યોમાં ઘરની વહુઓને, અને તેમાં સાસુ પણ આવી જાય, યોગીની અદાથી મનોજય કરવો પડે. સ્મિતભર્યા ચહેરે અને દુઃખી હૃદયે જગતનાં નાટ્યમંચ પર પાઠ ભજવવો પડે. પુરુષોની કરામત એવી કે અલોભાવની ચોકલેટ આપી આવા મનોજય કરનારાઓને વખાણનું સ્વાદિષ્ટ ‘હેમલોક’ પિવડાવી દે. એવું પણ કહી શકાય કે સંયુક્ત પરિવાર પ્રથા હવે તૂટી રહી છે અને વીસપચીસ વર્ષમાં નેસ્ત નાબૂદ થશે. ત્યારે આજની આ રૂટિન વાત દંતકથા બની જશે. તે દૃષ્ટિએ આ ચીલા-ચાલુ વાતનું મહત્ત્વ છે. તો કોઈ વીરલાઓ એમ પણ માને કે આ બધી શાબ્દિક છલના છે અને સત્ય ઢંકાયેલું પડ્યું છે.

કદાચ એમ પણ હોય; કદાચ એવું ના પણ હોય!!!

[J-3-14, Patrakar Colony No.1, Vijaynagar, Naranpura, AHMEDABAD - 380 013 (Gujarat) India]

ક્યારેક તો અમારા મુખ સુધી મીઠાઈ પહોંચી જાય. જબરદસ્તી કરે, અમારે ખાવું જ પડે. જોકે ક્યારેક કંટાળો પણ આવે. એ જેટલો આગ્રહ કરે, એટલી જ મક્કમતાથી અમે ઈન્કાર કરીએ. હમણાં હમણાં દરરોજ સાંજે મારે અચૂક જવાનું થાય. મને ખબર, જ્યોતિભાભીને હવે ચાલવામાંય તકલીફ છે. પથારીમાંથી ઊઠીને રસોડામાં જવાનું, ને મારા માટે કંઈક ને કંઈક લાવવાનું એ ખરી રીતે તો એમના પર જુલમ જ હતો. તેથી છેલ્લા ઘણા વખતથી એઓ કશુંક કહે તો તરત ખિજવાઈને હું મક્કમતાથી ના પાડતો. બેસી રહો છાનામાના, કશું કરવાનું નથી. તેઓ રીસથી કહેતાય ખરા, જનક, તું મને બહુ ખખડાવે છે. મને દુઃખ પણ થતું. પણ માનો જીવ. મારા ગુસ્સાને અવગણીને પણ તેઓ ફિજ ખોલીને મીઠાઈ કે કશુંક પણ લાવતા, ને જીવ કરીને ખવડાવતા. ત્યારે જ એમને સંતોષ થતો. હું જ્યારે ચા પીતો હોઉં કે કશુંક ખાતો હોઉં ત્યારે એમના ચહેરા પર અપરંપાર સંતુષ્ટભાવ મેં જોયો છે. જોકે છેલ્લા

કેટલાક વખતથી નત્રો ભણવાનું મેં ત્યજી દીધું હતું. કદાચ એમાં કુદરતનો સંકેત હોય એવુંય બને. મારી માતાનું મૃત્યુ થયાનેય વર્ષો થઈ ગયા છે. જોકે જ્યોતિભાભીએ કદી માનો અભાવ મને સાલવા દીધો નથી. સાચું કહું તો નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ કેવો હોય એ તેઓએ મને શીખવ્યું. પોતાના વિશે પણ સ્પષ્ટ અભિપ્રાય. ચા મૂકે, પછી જાતે જાતે જ કહે, નથી સારી બની આજની ચા. ખાંડ બહુ નાંખાઈ ગઈ. હું હસીને કહું, તમે પોતે જ મધુરા છો, તમારે ખરી રીતે તો ચામાં ખાંડ નાખવાની હોય જ નહિ. અમે સૌ પછી હસીએ. મશ્કરી થાય છે એવું જાણતા હોવા છતાં તેઓ મોટું મન રાખી અમારી સાથે હસે.

મક્કમતા, ત્વરિત નિર્ણયશક્તિ અને પ્રખર લાગણી અને મની મેનેજમેન્ટથી જ્યોતિભાભી ઘર ઉપરાંત આર્થિક બાબતોનું, સંબંધોનું આયોજન કરે. ઘરમાં કે કુટુંબમાં એમનો નિર્ણય આખરી ગણાય. ગમે તેવી વિરાટ સમસ્યા હોય, તેઓ કુશળતાથી ઉકેલે. ઘરના ભાડૂતનો પ્રશ્ન. ત્યારે મને ખબર છે, ભગવતીભાઈ સહિત દરેક ભારે તનાવમાં. પણ કુશળતાથી અને ધૈર્યથી એમણે એ પ્રશ્ન હલ કર્યો. નકામી, ખરાબ અનુભૂતિઓ ભૂલી જવાનો પણ સ્વભાવ. સ્પષ્ટ જે સાચું લાગે તે કહી દે, ખોટું સહેજેય ચલાવે નહિ. પણ બીજી જ ક્ષણે બધું જ વિસરી જાય. પ્રેમથી બોલાવે, પણ સાચી વાતમાં ક્યારેય બાંધછોડ નહિ. સત્ય પ્રતિના પુરમને કારણે કદાચ મમતીલા લાગે, પણ તેઓ છે મધ્મમમાર્ગી. ભગવતીભાઈ સહિત આખા કુટુંબને સાચવે. ઘરમાં ક્યાં શું છે તે બેઠા બેઠા કહી શકે એટલા વ્યવસ્થિત. ભગવતીકુમાર શર્માનું ઘર ટચલી આંગળી પર ઉપાડીને જ્યોતિભાભીએ એમને સર્જક તરીકે જિવાડ્યા છે. ભગવતીભાઈ આખી જિંદગી સર્જક તરીકે શ્વસી શક્યા, કારણ ઘરની બધી જવાબદારી જ્યોતિભાભીએ રમતાં રમતાં ઉપાડી લીધી હતી. સખત કામ કર્યું છે આખી જિંદગી. ભગવતીકુમાર શર્મા આજે માત્ર એમના કુટુંબના નથી, પણ સમસ્ત સૂરતના છે, આખા ગુજરાતના છે, જ્યાં જ્યાં ગુજરાતી છે એ સૌના છે. એટલે જ્યોતિભાભી ને એમના કુટુંબીઓને જેમ અપેક્ષા હોય તેમ સમાજને પણ એમની પાસેથી વધુપડતી અપેક્ષા હોય. ઘણા વખતથી હું જોતો હતો, બહારના સાહિત્યિક કાર્યક્રમોમાં ઉપસ્થિત રહેવા અને ઘરમાં માંદા જ્યોતિભાભીની જવાબદારીઓ અદા કરવામાં તેઓ ચક્કીના બે પડ વચ્ચે જાણે પિસાઈ રહ્યા હતા. આખી જિંદગી જ્યોતિભાભીએ ભગવતીભાઈની એક એક બાબતની કાળજી લીધી, પણ છેલ્લા કેટલાંક વર્ષોથી જાણે સાદું વાળતા હોય તેમ નાદુરસ્ત તબીયત વચ્ચે, ઓછું દેખાતું હોવા છતાં પણ જ્યોતિભાભીની નાનીનાની જરૂરિયાતોને પ્રેમપૂર્વક તેમણે અદા કરી છે. બાકી, પાણી ભરવું, દૂધ લેવા જવું,

રસોડું સાફ કરવું, ચા બનાવવી જેવી અનેક પ્રવૃત્તિઓ સાહિત્યસ્વામિ ભગવતીકુમાર શર્મા કરે એ કોઈની કલ્પનામાં આવે ખરું ? પદ વર્ષનું દામ્પત્યજીવન પુષ્પની જેમ મધમધનું રહે છે તેનું રહસ્ય અહીં પમાય છે.

જ્યોતિભાભી મનથીય ખૂબ મજબૂત. અમારી રાશિ એક, મકર. એટલે જ્યારે પણ હું મળું ત્યારે પૂછું, કેવું છે મકર રાશિનું ભવિષ્ય. તેઓ હસીને કહે, સરસ. પછી સમજાવે, મન મક્કમ હોય તો કંટકને પણ પુષ્પ બનાવી શકાય. વાતેય સાચી. ક્ષણેક્ષણનો આનંદ કુટુંબને સમર્પિત થઈને પણ એમણે અનુભવ્યો છે. હમણાં ભગવતીકુમાર શર્માને એક સમારંભમાં ગુલાબનો મોટો હાર પહેરાવ્યો હતો. જ્યોતિભાભીએ ગુલાબ જોઈને હસીને કહ્યું, 'ગુલાબનો ગુલકંદ બનાવીશ. અમે એ વાતને હસવામાં કાઢી નાખી. પણ જ્યોતિભાભી જેનું નામ, તબીયત સારી ન કહી શકાય. અનેકવિધ રોગોમાં બીજી કોઈ

2008ની ટૂંકી વાર્તાઓમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ વિજેતા કૃતિ બને છે : 'અગ્નિસંસ્કાર'. જેના સર્જક વિનય કવિ છે. તે શાંતશીલા ગજ્જર પારિતોષિકના વિજેતા બને છે. અમને અફસોસ છે કે અમારે આ જાહેરાત એમના મૃત્યુ પછી કરવી પડે છે. વાર્તાનું નામ "અગ્નિસંસ્કાર" - "ઓપિનિયન" 18.03.2008 અંકમાં પ્રકાશિત થયેલ છે. આ વાર્તાની સમીક્ષા ખુદ વિનય કવિના આ કાવ્યથી કરી શકાય છે:

સાચું જે લાગ્યું તે કહ્યું દુનિયાને બેધડક,
ના માન કે અપમાનની કંઈ પરવા કરી છે.
દુઃખદર્દમાં વીત્યો છે જનમારો તો શું થયું?
લોકોએ નાની અમથી વાતની ક્યા કરી છે.
પથથરનો દેવ તું પથ્થરમાં રહ્યો પૂરાઈ,
અમે હતા મૂરખ અમે તારી પૂજા કરી છે. -
આકરી સજા કરી છે,

અનિલ વ્યાસ અને રમેશ ખંભાયતા ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી

ફેરવાવ્યો છે ત્યારે એમને તો શીતળતા મળતી જ હશે, પણ એથી વધુ એમના સ્પર્શથી મારો ખાલીપો ભરાયો હોય એવી મનભર અનુભૂતિ મેં અનેક વખત કરી છે. દરેકને ભેદભાવરહિત ચાહવું એ જ્યોતિભાભી પાસે હું શીખ્યો છું એવું અતિશયોક્તિ વિના હું કહી શકું.

તા. ૨૭ ડિસેમ્બર, ૧૯૩૫માં જન્મેલા જ્યોતિભાભીએ ૭૩ વર્ષની આયુમાં જીવનને માર્યું છે. છેલ્લા કેટલાક વખતથી શરીર પ્રતિ થોડોક નિરાશાનો સૂર ખરો, પણ મક્કમ મનોબળને કારણે શરીરની અગવડોને ભૂલીને પણ છેલ્લા શ્વાસ સુધી કાર્યરત રહ્યા. તા. ૧૨મી માર્ચે હું અમદાવાદ હતો ત્યારે ભગવતીકુમાર શર્માનો રાતે 'જ્યોતિભાભીનું અવસાન થયું છે' એવો ફોન આવ્યો ત્યારે મેં સાચું માન્યું નહોતું. પણ ભગવતીકુમાર શર્માનો જ એક શૈર છે

**એ બહુ છાનેમાને આવે છે,
મોત નાજુક બહાને આવે છે.**

જ્યોતિભાભી સાચું કહું તો અમને સૌને છેતરી ગયા. કોઈને સ્વપ્નેય ખ્યાલ ન હશે કે, આ રીતે અચાનક બધું છોડીને ચાલ્યા જશે. ઘણા વખતથી જોકે તેઓ કહેતા જ હતા કે, માયા બધી છોડવા માંડી છે. પણ આટલું જલદી છોડીને ચાલ્યા જવાનું ? અફસોસ મને એ વાતનો કે, ભગવતીકુમાર શર્માની આત્મકથા 'સૂરત મુજ ઘાયલ ભૂમિ' એમની હયાતિમાં પ્રકાશિત કરી શકાઈ નહિ. કારણ કે મેં, ભગવતીભાઈ અને જ્યોતિભાભીએ સાથે મળીને આત્મકથાનાં પ્રકરણો વાંચ્યા છે. જ્યોતિભાભી, તમે ક્યાંય ગયા નથી. અમારા સૌનાં હૃદયમાં હજુય ધીમું ધીમું હસી રહ્યા છો, હજુ તમે જીવનના મહત્વના પાઠ અમને શીખવી રહ્યા છો ....

(સદ્ભાવ : ૧૭.૦૩.૨૦૦૮, "ગુજરાતભિત્ર")

(સાહિત્ય સંગમ, બાવાસીદી, પંચોલી વાડી સામે, ગોપીપૂરા, સૂરત ગુજરાત, ભારત)

(છબિ : સદ્ભાવ : હરનિશ જની)

અંજલિ : • ફારુક ધાંચી 'બાબુલ'

મારી એ જ આંગળીઓનો કંપ
છતો થઈ ગયો
કે જેને ઝાલીને
ધુંટાવ્યા'તા
મૂળાક્ષરો ... અંકો ...
ચમચીમાંનું ગંગાજળ ખળભળી ઊઠે
ને એ છલકાઈ ન પડે
એ પ્રયાસમાં
મારી આંખો ઝળઝળી ઊઠે.
મારાં પ્રત્યેક પગલાંને
ટેકવી દીધું હતું જે અડીખમતાએ
એને
સ્પર્શવાના મારા ચત્તો
પગલાંઓની પોપડીઓ વખોડીને પહોંચી જાય છે
સંવેદનો સુધી
ગમગીન.
તમારી હયાતી
અને બિનહયાતીની વચ્ચેના અવકાશથી
કોરાયે જાય છે
અસ્તિત્વ.
અંજલિ દઉં શાથી ?
હું ઊભો એમ જ ... સ્થિર
ને છતાં
છે ઝીણો કંપ ભીતર
કંઈક ગુમાવ્યાનો અહેસાસ
ભટકે છે મનમાં
ગગનથી ટપકતાં ફોરાં જેવું
હળવું હળવું તમારું અસ્તિત્વ
ને એમાંથી પ્રસરેલી ભીની ભીની સુવાસ
સંકોરે છે
એ પ્રેમાળ વદન, જાણે
તમે અહીં જ છો
અમારી સાથે જ.

“ઓપિનિયન”/ Opinion

ચારે તરફ નગરમાં બનતું નથી કશું પણ,
છે રાબેતા મુજબનું તેથી જ બીક લાગે.

- અંકિત ત્રિવેદી

પગલું -

• આલ્બર્ટ આઈન્સ્ટાઈન
(અનુ. રમાણીક અગ્રાવત)

જન્મ એક શરૂઆત છે
મૃત્યુ આખરી મુકામ
અને જીવન એક મુસાફરી.

મુસાફરીઓ થતી રહે :
બચપણથી પુષ્પતા સુધી
તારુણ્યથી વૃદ્ધત્વ સુધી
નિષ્કપટતાથી સાવધતા સુધી
અજ્ઞાનથી જ્ઞાન સુધી
મૂર્ખતાથી નુક્સાન સુધી
અને ત્યાંથી કદાચ હડાપણ સુધી
નબળાઈથી તંદુરસ્તી સુધી
અને ક્યારેક વળી તંદુરસ્તીથી માંદગી સુધી
ફરી ફરી તંદુરસ્તીની આશા સુધી
દોષથી ક્ષમા સુધી
એકલતાથી પ્રેમ સુધી
આનંદથી કૃતકૃત્યતા સુધી
પીડાથી રાહત સુધી
દુઃખથી સમજણ સુધી
ભયથી વિશ્વાસ સુધી
પરાજયથી પરાજય
અને પરાજય સુધી
અંતથી માંડી છેક શરૂઆત સુધી
જેઈ વળો તો વિજય
સમગ્ર પથ પરના કોઈ ઊંચા સ્થાન પર
બિરાજિત નથી
પરંતુ
પગલે પગલે કંડારાતી
પુનિત યાત્રામાં જ નિહિત છે.

વિવેક ટેલર, કવિતાનો આ અનુવાદ રજૂ
કરતા, તેમના બ્લોગ 'લયસ્તરો : ગુજરાતી કવિતા
આસ્વાદ'માં લખે છે :

E=MC² જેવો સાપેક્ષવાદનો અટપટો
સિદ્ધાંત આપનાર વીસમી સદીના મહાનતમ
વૈજ્ઞાનિક આલ્બર્ટ આઈન્સ્ટાઈન કલમ લઈ ક્યારેક
કવિતા પર પણ હાથ અજમાવતા હતા એવું જાણીએ
તો સાશ્વર્યાનંદ જ થાય ને ! કવિ મુસાફરીની વાત
લઈને આવે છે અને જીવનમાં આપણે નાનાવિધ

સ્વરૂપે જે જે સફર અનવરતપણે કરતા રહીએ છીએ
એ બધાની વાત કરે છે. યાદી લંબાતી જાય ત્યારે એમ
થાય કે વૈજ્ઞાનિક કવિતામાં પણ સમીકરણો લઈને
બેસી ગયા કે શું ? પણ બધી મુસાફરીઓમાં અંતે
જ્યારે પરાજયથી પરાજય અને પરાજય સુધી આવે
ત્યારે એક થડકો અનુભવાય... આ કેવી મુસાફરી છે
જ્યાં હાર પર હાર અને હાર પછી હાર જ આવે છે !
પણ આ એક મહાન વૈજ્ઞાનિકની વાત છે. અહીં
સત્ય સીધેસીધું આવી ભેટે એવી અપેક્ષા વધારે
પડતી છે. જીવનનું સૌથી મોટું સત્ય વૈજ્ઞાનિક
કવિતાના અંતે ખોલે છે કે હકીકતમાં વિજય કોઈ
ઉચ્ચાસને નથી વિરાજતો, સાચો વિજય તો હોય છે
વિજય માટેની પવિત્ર યાત્રાના હરએક પગલાંમાં....
માત્ર પગલાંમાં !

<http://layastaro.com/?p=2114>

છીંકાછીંક

• યોગેશ પટેલ

(હાઉસ ઓફ કોમન્સના પ્રમુખ દ્વારરક્ષક, નજીક
પાળી પર, છીંકણીનો ડબ્બો રાખે છે. દરેક સાંસદ,
ચર્ચિલ ઓફ નીચેથી નીકળીને, હાઉસમાં પ્રવેશે
ત્યારે, વિશ્વયુધ્ધ પછી બચેલા હાઉસના ઓકથી
બનાવેલો ડબ્બો ખોલાવી, મસ્તિક સાફ રાખવા,
છીંકણી સૂંધી શકે છે. હાઉસ માટે આ છીંકણી ખાસ
તૈયાર કરાવવામાં આવે છે.)

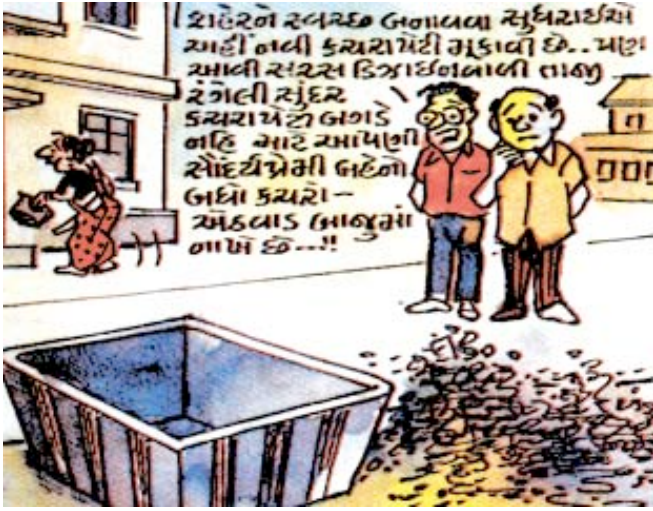
ઈતિહાસની ભીંત પરથી ખરી પડેલો
કપિની જમાતને
તમે છીંકણીનો ડબ્બો આપો
છીંકણી સૂંધતા શિખવાડો
પછી કહો કે મારી છીંકણી સૂંધે છે સાલો
તો કેમ ચાલશે ?
ભાઈ મારા, સૌથી પહેલાં તો તમે છીંકણી તા !

લોકશાહીના કચરાના ઢગલા પર
તમે વષોથી ટેડ હુઝના કાગડાને
બેસાડી રાખ્યો છે
સર જેમ્સ ગોલવેની વાંસળી પકડાવીને -
અને હવે આજે ઠેઠ રાધાકૃષ્ણની લીલા ઝંખો છો ?

ભલા માનુષ, તમે સોક્રેટિસની વાત માની હોત તો ?
વાંદરાને વાંસળી વગાડતાં શિખવાડી હોત તો ?
ખેર, તમે બહેરા થઈ ગયા હોત એ બીજી જ વાત છે
પણ અત્યારે ય ક્યાં કશું સંભળાય છે તમને
હાફ છીં .....
e.mail : vat.consultants@gmail.com

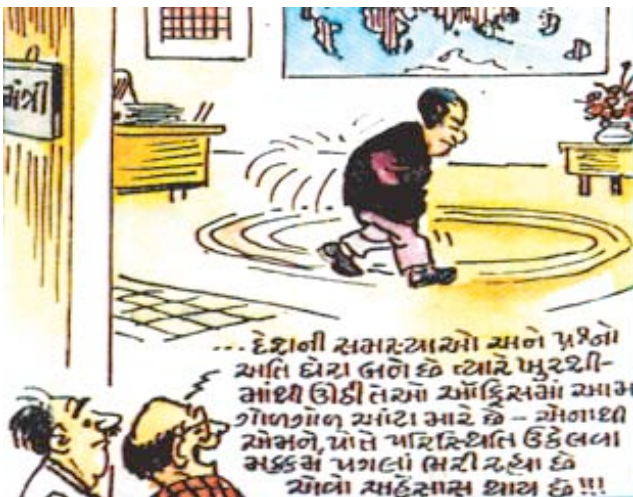
ગુજરાતી કાર્ટૂનિસ્ટોમાં વન ટુ ટેન માત્ર દેવ ગઢવી

• નગેન્દ્ર વિજય

દેવ ગઢવીનાં કાર્ટૂન માટે સૌથી વધુ આકર્ષણ મને એમની રેન્જને કારણે-એમના વિચારવાના ફલકને કારણે થયું છે. ખૂણખાંચરે પડેલી નાની અમથી બાબતને એક કાર્ટૂનનું સ્વરૂપ આપીને તેમાંથી રમૂજ ઉપજાવી શકે એ ખાસિયત મેં એમનામાં જ જોઈ છે. એક જોગાનુજોગ છે કે ગઢવી અને આર.કે.લક્ષ્મણની સ્ટાઈલમાં થોડું સામ્ય જણાય. બંને જણા (પ્રખ્યાત બ્રિટિશ કાર્ટૂનિસ્ટ) ડેવિડ લોના આશિક. ડેવિડ લોની સ્ટાઈલ તેમણે આત્મસાત્ કરી હતી, પણ મૌલિકતા પોતાની.

આર.કે.લક્ષ્મણમાં વર્ષો પછી તમને એવું લાગે કે મોનોટોની (એકવિધતા) આવતી જાય છે, થીમ રિપીટ થાય છે. ગઢવીને મેં હજુ આઉટ ઓફ ડેટ થતા જોયા નથી. ૧૯૬૨-૬૩માં “જન્મભૂમિ”માં હું ‘બાલજગત’નું પાનું કરતો હતો. એ વખતે વેણીભાઈ પુરોહિત ‘અખાભગતના ધપ્પા’ લખે. વેણીભાઈ છેવટ સુધી લખી ન રહે, પણ પોતે શું લખવાના છે એ દેવ ગઢવીને સમજાવી દે. ગઢવી ત્યાર પછી જે કાર્ટૂન બનાવે તે વેણીભાઈના ધપ્પા સાથે બરાબર મેચ થાય. એમની બીજી ખાસિયત એ કે ડેડવાઈનની પાબંદી બહુ સરસ રીતે જાળવી શકતા હતા.

ઘણા લોકોની કિએટિવિટી એમાં મરી જાય, પણ દેવ ગઢવીનું કાર્ટૂન છેલ્લી ઘડીએ આવે (તો પણ) પરફેક્ટ-અપ ટુ ધ માર્ક જ હોય. વેણીભાઈ સાથે એમને બહુ સારું ટ્યૂનિંગ જમનું. વેણીભાઈ “સુધા”ના તંત્રી હતા ત્યારે ગઢવી વાર્તાનાં ગંભીર પ્રસંગચિત્રો કરતા હતા. એ કથાવસ્તુને અનુરૂપ અને કાર્ટૂનની શૈલીથી બિલકુલ જુદાં હોય. “શ્રીરંગ”માં પણ હું એમની પાસે આ પ્રકારનાં કાર્ટૂન સિવાયનાં ચિત્રો કરાવતો હતો. હું જ્યારે “ફ્લેશ”માં કામ કરતો હતો ત્યારે

“ફ્લેશ”માં જોડાવા માટે તે અમદાવાદ આવ્યા. હું એમને ટાઈટલ સ્ટોરીનો વિષય કહ્યું.

એનાથી વિશેષ એમને કંઈ જ કહેવાનું નહીં. છતાં એ ટાઈટલ સ્ટોરી અથવા મુખ્ય લેખને અનુરૂપ જ એમના આખા પાનાનાં કાર્ટૂન આપે. એક જ થીમ પકડીને પાંચ-છ કાર્ટૂન કર્યા હોય અને દરેક કાર્ટૂનમાં એટલો જ પંચ હોય, એ બધા માટે શક્ય નથી. વન ટુ ટેનના સ્કેલ પર કોઈ ગુજરાતી કાર્ટૂનિસ્ટને મૂકવો હોય તો હું દરેક સ્થાન પર ગઢવીને જ મૂકું. એક કાર્ટૂનિસ્ટ તરીકે તમે આડાવળા છરકાથી ઠઠાચિત્ર દોરી જાણો એમાં કંઈ રમૂજ નથી આવતી. એ કાર્ટૂન નથી બનતું.

ગુજરાતને અને ખરેખર તો આખા ભારતને આર.કે.લક્ષ્મણના અપવાદને બાદ કરો તો એવા જ કાર્ટૂનિસ્ટ મળ્યા છે જે કેરિકચર દોરી જાણે. પણ એમાંથી હુમર લાવવા માટે એક વિઝન હોવું જોઈએ, પુષ્કળ જ્ઞાન, વાંચન હોવું જોઈએ. વિચારવાની ક્ષિતિજ બહુ મોટી હોવી જોઈએ. ૩૬૦ અંશના ફલકમાં તમે વિચારી શકો ત્યારે તમે એમાંથી હુમર લાવી શકો. ગઢવીના એક જ કાર્ટૂનનો દાખલો આપું. બહુ જૂની વાતને નવી વાત સાથે જોડીને હુમર ઉપજાવે એવું એક કાર્ટૂન તેમણે ‘આંધળી માનો ઈ-મેલ’ દોર્યું.

આજના ઈ-મેલને આંધળી મા જોડે સાંકળવાનું કોઈ વિચારશીલ અને જ્ઞાની માણસ જ કરી શકે. ગઢવી માટે એ બહુ સહજ વાત હતી. એક થીમ પર પાનું ભરીને કાર્ટૂન આપવાં એ પ્રથા દેવ ગઢવીએ શરૂ કરી. બાકીના લોકો એમને અનુસર્યા છે. પોલિટિકલ કાર્ટૂન એમની વિશેષતા હતી. કારકિર્દીની શરૂઆત તેમણે પોલિટિકલ કાર્ટૂનથી કરી હતી. કાર્ટૂન દેવ ગઢવીના વ્યક્તિત્વનું એક પાસું હતું. એવાં એમનાં ઘણાં પાસાં હતાં. લખાણ કેવું હોવું જોઈએ, અમુક લેખ કઈ રીતે લખાય અને ખાસ કરીને વિજ્ઞાનનો લેખ કઈ રીતે સારો લખાય એ વાતની સલાહ મારે દેવ ગઢવી પાસેથી લેવી પડે એ સ્થિતિ તમે કલ્પી શકો છો?

મારી જિંદગીનો શ્રેષ્ઠ લેખ અત્યંત ખરાબ રીતે મેં શરૂ કર્યો હતો કારણ કે વિષય બહુ કપરો - હુમન જેનોમ મેપિંગનો - હતો. મેપિંગ શરૂ થવાનું હતું, ત્યારે મેં એ વિષય પર “સ્કોપ” માટે લેખ શરૂ કર્યો. લખતી વખતે મને એટલો બધો ત્રાસ થયો. છેવટે ૧૧ પાનાં લખ્યા પછી મને સખત ડિપ્રેશન આવ્યું, વિષયને હું ન્યાય નથી આપી શકતો. કઈ રીતે આ વિષય સરળ બનાવું? વિષય વિજ્ઞાનનો એટલે કે મારો હતો. આમ જુઓ તો દેવ ગઢવીનો વિષય ગણાય નહીં એવું આપણે ધારી લઈએ. કારણ કે એમની ઓળખાણ કાર્ટૂનિસ્ટ તરીકેની અને મારી ઓળખાણ વિજ્ઞાનલેખક તરીકેની, પણ પછી લેખ બાજુએ મૂકીને મેં એમને ફોન કર્યો. એ મારી ઓફિસે આવ્યા.

એમને મેં લેખ વાંચવા આપ્યો. હું જુદા રૂમમાં બેઠો. લેખ વાંચ્યા પછી ગઢવી મને કહે, 'આ રીતે લેખની માંડણી ન થાય. તમે સેલ(કોષ)થી શરૂઆત કરો કારણ કે ડીએનએ કોમોઝોમ(રંગસૂત્ર)માં છે અને કોમોઝોમ સેલમાં છે. સેલથી શરૂઆત કરીને તમે ડીએનએ પર આવો.' એમની વાત સાંભળીને મને બત્તી થઈ કે મને આ કેમ ન સૂઝ્યું? પણ અહીં એક કાર્ટૂનિસ્ટ વિજ્ઞાનલેખક ગણાતી વ્યક્તિને સલાહ આપે અને પછી વિજ્ઞાનલેખકે કબૂલવું પડે કે મારી વિજ્ઞાનલેખનની કારકિર્દીનો શ્રેષ્ઠ લેખ આ છે.

આ વાત મેં એકલાએ જ નહીં, મારું બહુ સારું પરીક્ષણ કરી શકે એવા સ્વજ્ઞભાઈ સાવલિયાએ પણ કહી હતી કે તમારો શ્રેષ્ઠ લેખ હ્યુમન જેનોમ મેપિંગનો હતો અને એ મેં ગઢવીએ આપેલી લાઈનદોરી પ્રમાણે લખ્યો હતો. આખા લેખની જેનેટિક બ્લુપ્રિન્ટ દેવ ગઢવીએ તૈયાર કરી હતી. એમને આ કિસ્સો અછડતો યાદ હશે, પણ મારા મનમાં એ બરાબર રજિસ્ટર થયેલો છે. "સ્કોપ"નો કોઈ પણ લેખ વાંચ્યા પછી દેવ ગઢવી તેની પર ટિપ્પણી કરે તે એટલી રચનાત્મક હોય કે બીજા લેખ પર તેની સીધી અસર થાય. મારી લેખનની શૈલી નક્કી કરી વેણીભાઈ પુરોહિતે પણ તેમાં ક્રમે ક્રમે જે સુધારો થયો, જે ડેવલપમેન્ટ થયું, રેન્જ વધી એમાં દેવ ગઢવીનો ફાળો બહુ મોટો છે.

વિજ્ઞાનના વિષયો પર પણ હું એમની જોડે ચર્ચા કરું ત્યારે મને એવું નથી લાગ્યું કે ખોટા ક્ષેત્ર પર અતિક્રમણ કરે છે. વિચારવિનિમય માટે અને તંજ થયેલા મગજને હળવું બનાવવા માટે મારે એવી સોબતની જરૂર પડતી, જે મને તાજગીનો અનુભવ કરાવે અને હું બીજા લેખ લખવા માટે બૌદ્ધિક રીતે તૈયાર થાઉં. દેવ ગઢવીની એવી સોબત હતી. એ જે લાભ મને મળતો હતો તેનો શૂન્યાવકાશ મને બહુ નડે છે કારણ કે દેવ ગઢવી હવે અહીં નથી. ભાવનગરમાં છે.

"ઓપિનિયન"/ Opinion

સ્વજ્ઞભાઈ સાવલિયાના મળ્યા પહેલાં દેવ ગઢવી એવા એકમાત્ર મિત્ર હતા, જેમની સાથે હું ઈન્ટરએક્શન કરી શકું. એમાં બૌદ્ધિક આનંદ મળે. એમની સાથે તમે વાત કરો એટલે પોષક દ્રવ્યો બહુ મળે. ગઢવી માટે એક વસવસો મને હંમેશાં રહ્યો છે કે એ ગુજરાતીને બદલે અંગ્રેજી પત્રકારત્વમાં હોત તો તેમની આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ હોત. હું એમને હંમેશાં કહેતો કે તમે પરદેશી છાપાં પકડો અને ત્યાં કાર્ટૂન આપો કારણ કે ત્યાં પણ તોટો છે. હું ઘણી વાર એમને આંતરરાષ્ટ્રીય છાપાં-સામયિકોનાં કાર્ટૂન બતાવીને કહેતો, 'આ કાર્ટૂનો જુઓ.

એમાં એકિકકયુશન કેટલું નબળું છે અને તમારું એકિકકયુશન જુઓ.' પણ તેમની એક ખાસિયત એ કે તે બહુ સંતુષ્ટ માણસ. આમ કરી નાખું, તેમ કરી નાખું. હું છવાઈ જાઉં એવી કોઈ તુષણા, એપણા એમનામાં જોઈ નથી. એને મર્યાદા ગણવી કે શું ગણવું એ તમારે નક્કી કરવાનું. એક અંગ્રેજી સિન્ડિકેટેડ ફીચર સર્વિસને તેમણે ડેઈલી પોકેટ કાર્ટૂન આપવાનું શરૂ કર્યું હતું. એ પછી શું થયું મને ખબર નથી.

પોતાનો લેખ કે કાર્ટૂન પહેલા પાને છપાય એ માટે ઘણા લોકો ઉચ્ચાલનો દાબતા હોય છે, પણ એ ગઢવીના સ્વભાવમાં જ નહીં. એમનો બહુ મોટો ગુણ છે સ્વાભિમાન. આર્ટિસ્ટ ટચી હોય, એને મારું લાગી જાય, એને સાચવવો પડે, કાચની બરણી જેવો હોય, એને તડ ન પડી જાય, એ બધું કરવું પડે. પણ સર્જકતામાંથી આવતું સ્વાભિમાન બહુ જુદી વસ્તુ છે. હું એમને ઘણી વાર કહેતો કે તમારી ફેક્ટરી (પ્રતિભા) મારામાં હોય તો હું વર્લ્ડ ટુર પર નીકળી પડું. ખડિયો લઉં, પીંછી લઉં, આઈવરી કાર્ડ લઉં અને જે દેશમાં પહોંચું ત્યાં કાર્ટૂન દોરીને છાપાં પાસે જાઉં કે આ મારું કાર્ટૂન છે.

કેટલા રૂપિયા આપશો? અને એ રોકડા કરીને મારી વર્લ્ડ ટુર આગળ વધારું. દેવ ગઢવી જેવી હસ્તી જે લાઈમલાઈટમાં હોવી જોઈએ એ પ્રકાશપૂર્ણ

ડાયસ્પોરિક સાહિત્યસર્જન - પ્રકીર્ણ સાહિત્ય : દશા અને દિશા • ભદ્રા વડગામા

ગુજરાતની ધરતી પર ગુજરાતીમાં જાહેરમાં બોલવાનો આ મારા માટે પહેલો જ અનુભવ છે. થોડો ગભરાટ થાય તે સ્વાભાવિક છે, બોલવામાં ભૂલો પણ થશે એટલે એક ચોખ્ખવટ કરવા માગું છું. સૌ પ્રથમ મારામાં તમને ડાયસ્પોરિક વ્યક્તિનો કદાચ એક ઉત્તમ નમૂનો મળશે. મેં ભારતીય નાગરિકતા કદીયે નથી માણી. જન્મ અને ઉછેર ભારતની બહાર. માતૃભાષા કચ્છી. ગુજરાતીનું શિક્ષણ ઔપચારિક રીતે શાળામાં મેળવેલું છે. અને તે પણ આફ્રિકાની ધરતી પર. જે જાતની ભાષા શિક્ષકો બોલતાં તેની અસર, જાણેઅજાણે, થાય તે સ્વાભાવિક છે. બ્રિટિશ સત્તા હેઠળ મુસ્લિમ, અરબ સુલતાનનું રાજ્ય, ફિસ્વાહિલી ભાષાની જન્મભૂમિ. તેમાં હિન્દુ ધર્મ અને સંસ્કાર વચ્ચેનો ઉછેર. સાથેસાથે મુસ્લિમ અને અંગ્રેજ સંસ્કૃતિનાં છાંટણાં. યુનિવર્સિટીના અભ્યાસ દરમિયાન ગુજરાતી સાહિત્યિક ભાષાનો નહીંવત્ સંપર્ક. પૂર્વ આફ્રિકામાં તેત્રીસ વર્ષના વસવાટ પછી, અત્યાર સુધીનો બ્રિટનમાં વસવાટ - આવી કોઈક પૂર્વ ભૂમિકાની અસર તમને અહીં અનુભવવા મળે.

તે છતાં પણ, બ્રિટનમાં રહીને એશિયાઈ જનતા માટે પચીસ વર્ષ સુધી ગ્રંથપાલ તરીકે તેમ જ એક અનુવાદક તરીકે કામ કરતાં કરતાં, ગુજરાતી ભાષાની શુદ્ધતા વિશેની સભાનતા વધુ વિકસી છે. એટલે જ્યારે પણ ગુજરાત આવવાનું થયું છે, ત્યારે જાહેરમાં લખાયેલાં સૂચનોની અશુદ્ધતા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યા વિના રહેવાયું નથી. અહીં શૈક્ષણિક સંસ્થાઓના નોટિસબોર્ડ પર પણ અશુદ્ધ ગુજરાતી લખેલું વાંચ્યું છે. ગુજરાતના પાટનગરમાં એક બોર્ડ પર 'જીવનમાં ભલે બીજું કંઈ ન આવડે પણ એડ્જસ્ટ થતાં તો આવડવું જ જોઈએ.' વાંચીને દુઃખ થયું કે પરદેશમાં રહી અમે ભાષાને શુદ્ધ રાખવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ, જ્યારે ગુજરાતમાં જાણે કોઈને પડી જ નથી ! એટલે માનું છું કે મારી ભૂલો પર તમે હસશો તો નહીં જ, છતાં પણ આવી સાહિત્યિક સભામાં બોલતાં થોડી ગભરામણ થાય છે, તેની કબૂલાત જાહેરમાં કરું છું.

ડાયસ્પોરિક વાર્તા, નવલકથા અને કવિતા લેખન વિશે બોલવા માટે અન્ય વક્તાઓ આજે હાજર છે. મારે ભાગે આવેલો વિષય છે 'પ્રકીર્ણ સાહિત્ય'. તેમાં હું ગાંધીજીના સમયના દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રકાશનથી માંડીને હાલ અમેરિકામાં બાબુભાઈ સુથાર અને ઈન્દ્રભાઈ શાહના સંચાલન હેઠળ શરૂ થયેલા સામયિક "સન્ધિ" સુધીનાં પ્રકાશનો પર દૃષ્ટિપાત કરવાનો રાખીશ.

પ્રકીર્ણ સાહિત્યમાં મેં આ વિષયોનો સમાવેશ કર્યો છે : આત્મકથાઓ - જીવનકથાઓ; નિબંધો; પ્રવાસ વર્ણનો; હાસ્યલેખન; નાટકો; સાહિત્યિક સામયિકો; અનુવાદો; બાળસાહિત્ય.

દીપક બારડોલીકરે એક ડાયસ્પોરિક ગુજરાતી પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક સમાજ અને સાહિત્ય વિશે આ પ્રમાણે લખ્યું હતું : 'ગુજરાતી ડાયસ્પોરા યાને ગુજરાત બહારના ગુજરાતી સમાજ, આજે આફ્રિકાથી લઈને અમેરિકા સુધીના નાનામોટા દેશોમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આ સમાજે તે ગુજરાતી પ્રજાના છે, જે ક્યાં તો અર્થોપાર્જન ખાતર યા માફકસરની નહીં એવી રાજકીય પરિસ્થિતિ તથા વિપરિત સંજોગોના કારણે દેશવટો કરી ગઈ હતી યા ઉખેડાઈને બીજા અને ત્યાંથી ત્રીજા દેશમાં ફેંકાઈ ગઈ હતી. આજે એમની મોટી વસ્તી બ્રિટન, અમેરિકા, પાકિસ્તાન, ઓસ્ટ્રેલિયા તથા આફ્રિકી દેશોમાં આવેલી છે.'

'વિદેશોમાંના આપણા સાહિત્યકારો જે તે દેશમાંના ગુજરાતી ડાયસ્પોરાના જ સભ્યો છે. પોતાના સમાજ, માહોલ, પરિસ્થિતિ અને સંઘર્ષની નીપજ સમા અવનવા અનુભવો, અસરો તેમને આગવી રીતે વિચારતાં અને લખતાં કરે એ સ્વાભાવિક છે. આજે અમેરિકા, બ્રિટન વગેરે દેશોમાં જે ગુજરાતી સાહિત્ય સર્જાઈ રહ્યું છે તેની અંદર ત્યાંના ગુજરાતી સમાજના, તેમના માહોલના પ્રશ્નોની ચર્ચા હોઈ શકે છે. ધબકાર પણ એ જ ધરતીનો હોવાનો. ઊડાનને તથા ક્વાલિટવને લાગે વળગે છે ત્યાં સુધી કહી શકાય કે એનો સંબંધ અભ્યાસ અને સાધના સાથે હોય છે, અને એની ઝંઘાણી આપણા સાહિત્યકારોની કૃતિઓમાં અવશ્ય મળે છે. તેઓ કોઈ નોખી ઢબે, કંઈક નોખી વાત કરે છે. ભાષાની છાંટ પણ નોખી છે.

'આ વિદેશી ગુજરાતી લેખકોએ ઘણું લખ્યું છે, લખી રહ્યા છે. વાર્તા, લેખન, નિબંધ, નાટક, વિવેચન, પ્રવાસવર્ણન બધું તેમની કલમને સાધ્ય છે. તેમના પ્રમાણિક પ્રયાસોથી આજે વિદેશોમાં ગુજરાતી ભાષા તથા સંસ્કૃતિ ગુંજતી થઈ શકી છે. જ્યાં સુવિકસિત પર ભાષાના દરિયા ઘૂઘવાટા મારી રહ્યા છે ત્યાં ગુજરાતી ભાષાના ડાયરા પણ ઠાઠથી જામી રહ્યા છે. ગુજરાતી ગીતગઝલની મહેફિલો પણ યોજાઈ રહી છે, અને નાટકોના પડદા યે ઉંચકાઈ રહ્યા છે. આ કંઈ નાની સૂની વાત નથી.'

ડાયસ્પોરાના સાહિત્યની આવી ઓળખ આપીને હવે મારા દરેક વિષયનું આલેખન કરીશ.

આત્મકથાઓ - જીવનકથાઓ : પ્રભુદાસ છગનલાલ ગાંધી - જીવનનું પરોઢ, ૧૯૪૮; નાનજીભાઈ કાલીદાસ મહેતા - મારા જીવનની અનુભવકથા, ૧૯૬૯; વનુ જીવરાજ - યુગાન્ડાનો હાહાકાર, ૧૯૭૭; ભાનુશંકર ઓધવજી વ્યાસ, સંપાદક - ધરતીના ખપ્પરમાં આભ, ૧૯૭૯; ભાનુશંકર ઓધવજી વ્યાસ - નીલસલિલ નીરજદલ ઝૂલે - દ્વારકાદાસ હેમરાજ નથવાણી સ્મૃતિગ્રંથ, ૧૯૮૩; બળવંત નાયક પરિવાર - શ્રી બળવંત નાયક અભિનંદન ગ્રંથ, ૧૯૯૭; દીપક બારડોલીકર - સાંકળોનો સિતમ, ૧૯૯૯ અને. ઉછાળા ખાય છે પાણી, ૨૦૦૪

કાકા કાલેલકર લખે છે તેમ, 'જીવનનું પરોઢ' એ ગાંધીજીના સત્યાગ્રહી ઉદયકાળની કથા છે ખરી, પણ ખરેખર તો એ પ્રભુદાસ ગાંધીના બાળપણની આત્મકથા અથવા ચોથા વર્ષથી માંડીને બારમા વરસ સુધીની સ્મરણયાત્રા છે. 'સાહિત્ય તરીકે પણ ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ પોપડીએ એક ઉત્તમ આદર્શ રજૂ કર્યો છે. ગાંધી કુટુંબનો આવશ્યક ઈતિહાસ આમાં સુંદર રીતે આવે છે. અને એ રીતે ગાંધીજીની આત્મકથામાં રહેલી ન્યૂનતા પૂરી થાય છે.

નાનજીભાઈ કાલીદાસ મહેતાકૃત 'મારા જીવનની અનુભવકથા' પુસ્તક મને જોવા નથી મળ્યું, પણ નાનજીભાઈના પ્રારંભની વાત કોઈથી અજાણી ન હોવી જોઈએ. તેર વર્ષની ઉંમરે ફક્ત સ્વપનોનો ખજાનો લઈને એક કિશોર કાઠિયાવાડથી ૧૯૦૦ની સાલમાં એક અજાણ્યા મુલકને ખેડી બે પૈસા ભેગા કરવા નીકળી પડ્યો હતો. તે સમયે એ સ્થાનિક આફ્રિકનો સાથે કોડીથી વેપાર કરતો હતો. આજે તેમની કંપનીના સન ૨૦૦૦ની સાલના રિપોર્ટ પ્રમાણે તેમની મૂડી \$350 millionથી પણ વધુ છે અને પંદર હજારથી વધુ માણસો તેમની દુનિયાભરમાં પથરાયેલી કંપનીઓમાં કામ કરે છે. આ પુસ્તકનો અનુવાદ પણ થયેલો છે જેનું શીર્ષક છે Dreams half-expressed : an autobiography જેનું સંપાદન ૧૯૮૭માં કર્યું છે રતિલાલ છાયાએ અને અનુવાદ કર્યો છે એસ. જે. પંડ્યા અને વી. એમ. દેસાઈએ.

'યુગાન્ડાના હાહાકાર'માં વનુભાઈએ યુગાન્ડામાં વસીને કેટલીયે મુસીબતો અને કષ્ટો વેઠીને પોતાના પુરુષાર્થથી અને વેપારવાણિજ્ય ખીલવીને સંઘર થયેલા અમુક એશિયનોની વાતો લખી છે. ઈદી અમીનના ફૂર અત્યાચારનો ભોગ બનેલી પ્રજાનો ઈતિહાસ પણ એમાં છે. જ્યારે 'ધરતીના ખપ્પરમાં આભ'માં ભાનુશંકર ઓધવજી વ્યાસે એ જ ઈતિહાસને અનુલક્ષીને અમુક લોકોના અનુભવોનું સંકલન કર્યું છે. તે લખે છે કે આ પુસ્તક 'યુગાન્ડાની એશિયાઈ વસાહતના ઉન્મૂલનનું પર્યાપ્ત સંસ્મરણ નથી. ઊંડા સ્વાધ્યાય અને સંશોધનનું ઝાંખું પ્રતીક પણ નથી. હું તો એને આવા આગામી પ્રયત્નોનું પ્રસ્થાન બિંદુ જ સમજું છું.'

ભાનુશંકર વ્યાસના સંપાદન હેઠળ તૈયાર થયેલું બીજું પુસ્તક, 'નીલસલિલ નીરજદલ ઝૂલે' કલાપ્રેમી, સાહિત્યપ્રેમી, ધર્મપ્રેમી, સંસ્કૃતિપ્રેમી અને સંગીતપ્રેમી એવી એક આદરણીય યુગાન્ડાવાસી વ્યક્તિ દ્વારકાદાસ હેમરાજ નથવાણીનો સ્મૃતિગ્રંથ છે. તેમાં તેમની રચનાઓ પણ છે અને અન્ય લોકોએ તેમને આપેલી અંજલિઓ પણ છે.

ઈદી અમીનના 'એક્સોડસ'ના ભોગ બની બ્રિટનમાં સ્થાયી થયેલા બળવંતભાઈ નાયકના પંચોતેર વર્ષની ઉજવણી નિમિત્તે બ્રિટનની 'ગુજરાતી

સાહિત્ય અકાદમી'એ પ્રકાશિત કરેલા આ ગ્રંથમાં તેમના જીવન અને વિવિધ લેખન વિશેના અહેવાલો ય આપેલા છે. બળવંતભાઈએ 'ઈતર સાહિત્યના અનુવાદો, નિબંધો, વાર્તાઓ, કાવ્યો, અભ્યાસલેખો, પ્રવાસ વર્ણનો, સાંપ્રત વિષયોની છણાવટ કરતા લેખો. વ્યક્તિવિશેષની આભા પ્રતિભા દર્શાવતા લેખો' વિવિધ સામયિકો માં લખ્યાં છે. (સંદર્ભ : વલ્લભ નાંઢા, "અસ્મિતા", ૧૯૯૩.)

દીપક બારડોલીકરનાં બંને પુસ્તકો પાકિસ્તાનમાં ગુજરાતી પત્રકારત્વને જીવંત રાખવામાં અમૂલ્ય ભાગ ભજવનાર, હાલ બ્રિટન નિવાસી કવિ, દીપક બારડોલીકરની આત્મકથા છે. 'ઉછાળા ખાય છે પાણી' ભલે, 'સાંકળોનો સિતમ' પછી લખાયેલી કથા છે, પણ તેમાં દીપકભાઈના બારડોલી, ભારતમાં ગાળેલા બાળપણથી જુવાની સુધીના જીવન, અને પછી ૧૯૭૭ સુધીના પાકિસ્તાનમાં ગાળેલા જીવનની વિગતો છે. જ્યારે સાંકળોનો સિતમ જનરલ ઝીયાએ તેમને ગિરફતાર કર્યા તે સમયનાં સ્મરણો છે. દીપકભાઈ કહે છે કે 'આત્મકથાનું આલેખન સહેલું નથી હોતું. એ જિવાઈ ગયેલું જીવન ફરી એક વાર, જીવી જવા જેવું કપરું ને ભૂતકાળના ખોળિયામાં પ્રવેશી હરવાફરવા જેવી દુષ્કર પ્રક્રિયા હોય છે.'

નિબંધો : ૧૯૮૪-૧૯૯૬ના "અસ્મિતા"ના આઠ અંકોમાં નીચેના લેખકોના નિબંધો છે : વિપુલ કલ્યાણી - વિવિધ વિષયો અને અહેવાલો; વલ્લભદાસ નાંઢા - સુંદરી, ધૂમકેતુ, જયમલ્લ પરમાર, બળવંત નાયક, અરવિંદ જ્ઞેશી, શાંતશીલા ગજજર, ડાયસ્પોરા; બળવંત નાયક - બ્રિટિશ શિક્ષણ પધ્ધતિ, નારીજીવન, યુરોપનું ગુજરાતી સાહિત્ય, ઓરવેલ, ઓલિવિએર, લાર્કીન, લોરેન્સ; જગદીશ દવે - ગુજરાતી ભાષા, અકાદમી, ગુજરાત અને માહારાષ્ટ્રમાં નાટક, પુસ્તક વિવેચનો, જીવન માંગલ્ય, ભક્તિ; ટી. પી. સૂચક - દાયકાનું સાહિત્ય, પત્રાલાલ પટેલ, શબ્દલીલા, અર્લીનું કાવ્ય, ગીતાકાવ્ય; અરવિંદ જ્ઞેશી - ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીની ચોથી પરિષદનો અહેવાલ, બ્રિટિશ ગુજરાતી પત્રકારત્વ, વિવિધ પુસ્તકોનાં વિવેચનો; મધુ રાય - પોતાના વિશે, નાટ્યપ્રયોગો; વિનય કવિ : ગુજરાતી સમાજનું ચિત્ર, નાટક વિશે; પોપટલાલ પંચાલ; જીતેન્દ્ર દવે; રામુ મટવાડકર; વિનોદ કપાસી; રોહિત બારોટ; હર્ષદ વ્યાસ; યોગેશ પટેલ; ભદ્રા પટેલ-વડગામા; દીપક બારડોલીકર; નારાયણ સાપરિયા; પોપટલાલ જરીવાળા; ઉપેન્દ્ર ગોર; મોહન કાછીઆ; પ્રફુલ્લ અમીન; રમણભાઈ એચ. પટેલ; ઘનશ્યામભાઈ ન. પટેલ; બાબુભાઈ બારોટ; હીરાલાલ શાહ; સરયુ પટેલ; મીરઝા મહમ્મદ બેગ; ગુલઝાર કાનજી; રમેશભાઈ પટેલ; પ્રાણલાલ શેઠ; પ્રવીણ લુકકા; અમૃતલાલ દક્ષિણી; પરિસીમા બીજવાડિયા; અદમ ટંકારવી; વિજયા ભંડેરી; પ્રીતિ સેનગુપ્તા; ધીરજબહેન શુક્લ; નિર્મળા ભટ્ટ; વગેરે

અર્લી મુખ્યત્વે બ્રિટનના અને કોઈક જ બીજા દેશોના નિબંધકારોનો સમાવેશ છે. "અસ્મિતા"ના આઠ અંકોમાં કુલ ૩૯ લેખકોની ૯૧ કૃતિઓ છે. દેખીતું છે કે સ્થાપિત લેખકોના નિબંધો વધુ હોય, જેમાં ચાર નામો મોખરે છે. વિપુલ કલ્યાણીની કલમથી તમે ખૂબ વાકેફ છો. એમના વિષયો બહુવિધ હોય છે. સમાજકારણ હોય કે રાજકારણ હોય, સાહિત્ય હોય કે ઈતિહાસ હોય કે પછી પત્રકારત્વ હોય તેમની કલમ બધા વિષયોની રસપ્રદ છણાવટ કરી શકે છે. વલ્લભ નાંઢા ડાયસ્પોરિક સાહિત્યકારોથી પરિચિત છે. જગદીશ દવે ભાષા અને નાટ્ય વિભાગના સાક્ષર છે, ઉપરાંત પુસ્તકોની ચર્ચાવિચારણા પણ સુંદર રીતે રજૂ કરે છે. જ્યારે બળવંત નાયકે તેમના નિબંધો દ્વારા અંગ્રેજી સાહિત્યકારોનો પણ સરસ પરિચય કરાવ્યો છે. બીજા નામોનો ઉલ્લેખ કરી હું એ બતાવવા માગું છું કે બ્રિટનમાં લેખકોનો તોટો નથી. આ બધા લેખકોએ તરહતરહના વિષયો પર લેખો લખ્યા છે, પણ ખાસ કરીને તેમાં ડાયસ્પોરિક જીવન અને અમારા માટે રહેલા સાહિત્યિક પડકારો વિષેની ચર્ચા વિશેષ છે. "અસ્મિતા"માંના નિબંધો તો ભવિષ્યના શંસોધન માટે ઉત્તમ સામગ્રી પૂરી પાડી શકે તેમ છે.

આ ઉપરાંત "સન્ધિ"માં બાબુ સુથાર, મધુસૂદન કાપડિયા, પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી, કિશોર દેસાઈ, સુમન શાહ, પત્રા નાયક, કિશોર રાવળ વગેરેના જુદાજુદા વિષયોને આવરી લેતા લેખો છે. મધુ રાયના ચાર પ્રકાશિત લેખસંગ્રહો છે. રજનીકાન્ત મહેતાએ 'થેમ્સ નદીને કિનારેથી' નામે "મુંબઈ સમાચાર"માં

લખેલા લેખોનો સંગ્રહ આપ્યો છે. હરનિશ જાનીનો નવો નિબંધ સંગ્રહ 'સુશિલા' વસંત ઋતુમાં પ્રકટ થશે.

નાટકો : મધુ રાય - અશ્વત્થામા, આપણું એવું, કાંટા કહે; વિનય કવિ - દેહ અને આત્મા; આર. પી. શાહ - અપ્રકાશિત નાટકો; પોપટલાલ પંચાલ - ઠાકર એનો ઠાવકો; બાબુભાઈ બારોટ - અંજમ; હીરાલાલ શાહ - જુવાની દિવાની.

નાટકના ક્ષેત્રમાં અમેરિકાવાસી મધુ રાયનો ફાળો આગવો છે. બ્રિટનના વિનય કવિનો એકાંકી નાટક સંગ્રહ ૨૦૦૩માં પ્રકટ થયો છે. વિનય કવિએ દરેક પ્રકારના સાહિત્યિક લેખન પર કુશળતા કેળવી છે, પણ એમની નામ પાછળ કવિ ગોઠવીને એમણે એમના પ્રિય ક્ષેત્રનો ઈશારો આપણને આપ્યો છે. અમેરિકામાં આર. પી. શાહે ઘણા નાટકો લખ્યાં છે, જે ભજવાયાં પણ છે, પણ પુસ્તકરૂપે હજુ કોઈ પ્રકટ થયાનો મને ખ્યાલ નથી. અમારા ત્રણ લેખકોની એકેક કૃતિ અસ્મિતા ના અંકમાં પ્રસિધ્ધ થયેલી છે.

પ્રવાસ વર્ણન : પ્રીતિ સેનગુપ્તાનાં પુસ્તકો - કેલાસ (માનસરોવર); અપરાજિત (સાત ખંડોની વાતો); સૂતર સ્નેહના (દક્ષિણ આફ્રિકા); ખીલ્યાં મારાં પગલાં (પેસિફિક ટાપુઓ); દેવો સદા સમીપે (ટિબેટ); નૂરાના કાફલા (મુસ્લિમ દેશો); રીઝો દેવ દરિયાદેવ (ગ્રીસ, ગ્રીનલેન્ડ, આઈસલેન્ડ); નામની વચ્ચે નદી (ચીનદેશ); એક પંખીનાં પીછાં સાત (મધ્ય અમેરિકા); દૂરનો આવે સાદ (યુરોપ અને રશિયા); દેશદેશાવર (નવ દેશો); કિનારે કિનારે (મેડિટેરેનિયન દેશો); ઉત્તરોત્તર (નોર્થ પોલ); મન તો ચંપાનું કૂલ (સાઉથઈસ્ટ એશિયા); અંતિમ ક્ષિતિજી (ઓસ્ટ્રેલિયા અને ન્યૂઝીલેન્ડ).

પ્રવીણ પટેલ 'શશી' - ગમતાનો ગુલાલ (યુરોપ પ્રવાસ); ભાનુબહેન કોટેયા - પૂર્વ આફ્રિકાને પગથારે.

અર્લી આપેલી યાદી પરથી આપ જોઈ શકશો કે દુનિયાનો કોઈ એવો છેડો નથી જ્યાં પ્રીતિબહેન ન પહોંચ્યાં હોય. નોર્થ પોલ પર પહોંચનાર એ સૌથી પહેલી ગુજરાતી મહિલા છે. તેમના પ્રવાસવર્ણનોમાં સાહસ અને રોમાંચક અનુભવોના સુંદર અહેવાલો છે. વળી ગ્રીનલેન્ડ અને આઈસલેન્ડ જેવા આપણા લોકો ભાગ્યે જ જતાં હોય તેવા દેશોનું પ્રવાસવર્ણન વાચકો માટે રસપ્રદ બની રહે એ દેખીતું છે. પ્રવીણ પટેલના 'ગમતાનો ગુલાલ'માં પશ્ચિમ યુરોપના ઘણા શહેરોની યાત્રાનું વર્ણન કર્યું છે, અને ભૂગોળની થોડી માહિતી આપ્યા પછી તેમણે તે પ્રવાસના જાત અનુભવો વિષે લખ્યું છે.

'પૂર્વ આફ્રિકાને પગથારે' ને કયા વિભાગમાં મૂકવું એ એક લાઈબ્રેરીઅન તરીકે મારા માટે જરા મૂંઝવણભર્યું હતું. આ પુસ્તકમાં ભાનુબહેને પૂર્વ આફ્રિકાના મૂળ વતનીઓની જીવનપધ્ધતિ વિશે લખ્યું છે. એટલે તેને સમાજશાસ્ત્રમાં મૂકી શકાય. તેમણે ત્યાં આવી વસેલા હિંદીઓના દેશગમનનો ઈતિહાસ લખ્યો છે, એટલે તેને ઈતિહાસમાં પણ મૂકાય. અને વળી પૂર્વ આફ્રિકાની ભૌગોલિક, સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય પરિસ્થિતિનું વર્ણન કર્યું છે એટલે એને ડ્યુઈના ક્લાસિફિકેશન પ્રમાણે Land & People એટલે કે ભૂગોળના વિભાગમાં પણ મૂકાય. ઈંદી અમીનના હુકમના ભોગ બનેલા એશિયનોના યુગાન્ડા બહારના દેશોમાં જઈને રહેવાના અનુભવો પણ અર્લી વર્ણવાયા છે એટલે એને પોલિટિક્સમાં પણ મૂકાય. આ વિવિધ વિષયોને આવરી લેતું પુસ્તક પૂર્વ આફ્રિકાની હિંદી વસાહતના ઈતિહાસ માટે એક અમૂલ્ય સામગ્રી છે.

હાસ્યલેખન : હરનિશ જાની - 'સુધન' અને "કુમાર", "નવનીત સમર્પણ", "ઓપિનિયન", "ગુર્જરી", "માનુભાષા", સામયિકોમાં પ્રકાશિત થયેલા હાસ્ય લેખો; પોપટલાલ પંચાલ - ઝરમર ઝરમર; મહેન્દ્ર શાહ - અમે અમેરિકન અમદાવાદી.

અમેરિકા નિવાસી હરનિશ જાનીના હાસ્યરસથી હવે ઘણા વાચકો વાકેફ છે. બ્રિટનમાં તો અમને તેમને માણવાનો બે વાર મોકો મળ્યો છે. "ઓપિનિયન"ના એપ્રિલ ૨૦૦૮ના અંકમાં, મનસુખભાઈ સહ્યા હરનિશ જાનીને આ રીતે નવાજે છે 'તેમનાં લખાણમાં લસણની તિખાશ અને ગરમ

ખીચડીની સુગંધ હોય છે. હળવાશ અને પરિસ્થિતિને આગવી રીતે જોવાની ખૂબી તેમાં ધ્યાન ખેંચે છે. તેમના હાસ્ય લેખો ઘણા સામયિકોમાં પ્રકટ થયા છે.

પોપટલાલ પંચાલ નો અમારા પોતાના જ હાસ્યલેખક. એમની પાસેથી અમને પ્રત્યક્ષ હાસ્ય લેખો સાંભળવાનો ય લ્હાવો મળ્યો છે. બ્રિટનના વસવાટ પછી, તેમના હાસ્યલેખોની કટાર બ્રિટનના “ગુજરાત સમાચાર”માં પાંચ વર્ષ ચાલી અને ખૂબ લોકપ્રિય થઈ. એ જ હાસ્યકટાક્ષ લેખોનો ઝરમર ઝરમર પહેલો સંગ્રહ છે. અને હવે હાસ્યઝરાણાં આ મહિનામાં જ પ્રકટ થવાનો છે. ગુજરાતી સમાજની વિચિત્રતાઓ, અવડચંડાઈઓ, અંધશ્રદ્ધાઓ, અને રાજકીય અને ધર્મ વિશેના કટાક્ષો લખીને પંચાલસાહેબ સમાજને ઝાપટામાં લે છે. પણ એમના લેખોમાં ડંખ નથી. ફક્ત આનંદ કરાવવાનો જ આશય છે.

મહેન્દ્ર શાહની ‘અમે અમેરિકન અમદાવાદી’ કાર્ટૂનના પુસ્તકને આ વિભાગમાં શામિલ કરવું યોગ્ય છે કેમ કે એમાં કાર્ટૂનો ઉપરાંત અમેરિકામાં વસતા ગુજરાતીઓની જીવનપદ્ધતિ પર કટાક્ષ પણ છે. આ પુસ્તકમાંનાં ઘણાં કાર્ટૂનો જોવાનો લ્હાવો અમને બ્રિટનમાં મળ્યો હતો. મહેન્દ્રભાઈનાં કાર્ટૂનો “ઓપિનિયન” અને અન્ય સામયિકોમાં તેમ જ તેમની ઈ.મેલ દ્વારા પણ જોવા મળે છે. હવે તે ગુજરાતીઓ ઉપરાંત બીજા વિષયો પર પણ કાર્ટૂનો બનાવે છે.

સાહિત્યિક સામયિકો : “ઓપિનિયન” - બ્રિટન; “અસ્મિતા” - બ્રિટન; “ગુર્જરી” - અમેરિકા; “ગુંજન” - અમેરિકા; “માતૃભાષા” - ઓસ્ટ્રેલિયા; “સન્ધિ” - અમેરિકા

“ઓપિનિયન” વિશે તો મારે શું કહેવું? તેના લીધે તેમ જ ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીની ત્રીસથી વધુ વર્ષથી ચાલી રહેલી પ્રવૃત્તિઓને લીધે હવે અમે ગૌરવથી કહી શકીએ છીએ કે ડાયસ્પોરિક ગુજરાતી સાહિત્યનું પાટનગર લંડન છે. આ અનેરા સામયિકની કક્ષા તો જુઓ ? એને એમ.ફીલના એક અધ્યયન તરીકે આશા વિહોલે પસંદ કરી તે કંઈ નાની સૂની વાત નથી. તેના સંપાદક વિપુલ કલ્યાણીની અથાગ મહેનત અને ખૂબ વ્યાપિત વાચન અને જ્ઞાનભંડોળને લીધે “ઓપિનિયન” વિશ્વભરમાં ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી છે. તે ઉપરાંત જેને હું Vipool's whip કહીને બિરદાવું છું એવા સમાજને જાગૃત કરતા લેખોથી પણ એ એક આણુમોલ વાચન સામગ્રી બની રહે છે. આ નિબંધ તૈયાર કરવા માટેની જરૂરી ઘણી બધી સામગ્રી મને “ઓપિનિયન”માંથી જડી છે, એ જ એની વિષય વિસ્તૃતિની પ્રતીતિ કરાવે છે.

“અસ્મિતા”ના આઠ જ અંકો પ્રકટ થયા છે. તેમાં ડાયસ્પોરિક ગુજરાતી સાહિત્યનો ખજાનો ભર્યો છે. વિવિધ લેખો, વાર્તાઓ, કાવ્યો, નાટકો, પુસ્તકો અને લેખકો વિશેનાં વિવેચનો અને આખરમાં અકાદમીના અહેવાલો. આ માટે બ્રિટનની ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી ખરેખર અભિનંદનને પાત્ર છે. આગળ મેં નિબંધકારોનાં નામો જણાવ્યા તેથી વધુ તેમાં વાર્તાકારો અને કવિઓની કૃતિઓ છે. આ અંકો ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીના ઈતિહાસરૂપે છે. તેની સિધ્ધિનું પ્રતીક છે. તેમાં કૃતિઓ મેળવવા માટે કેટલાયે નવોદિત લેખકોને તૈયાર કરવા પડ્યા છે. કેટલાયની સુપુત્ર રહેલી લેખનકળાને પંપાળીપંપાળીને જગાડવામાં આવી છે. એમાં ભવિષ્યના સંશોધકો માટે ભરચક સામગ્રી છે.

“ગુર્જરી ડાયજેસ્ટ”ના પહેલા અંકનું પ્રકાશન ૧૯૮૮માં થયું. તેના સંપાદક કિશોર દેસાઈ લખે છે કે તેના લીધે ‘અહીં લેખન પ્રવૃત્તિને વેગ મળ્યો. જેમને પોતાના લેખો કોઈ સામયિકમાં છપાશે કે નહીં તેની દહેશત રહેતી હતી તેમના લેખો. “ગુર્જરી”માં પ્રગટ થવા લાગ્યા. નવા લેખકોને પ્રોત્સાહન મળતું રહ્યું.’ આ સામયિક જેમનો મૂખ્ય વ્યવસાય લેખક તરીકેનો નથી એવા અન્ય વ્યવસાયિક ઊગતા લેખકોની ક્લમને નકશીદાર બનાવવા માટે કારણભૂત બન્યું છે. આમાં કિશોરભાઈએ સમાવેશ કર્યો છે આ લેખકોનો : વિરાડ કાપડિયા,

અશરફ ડબાવાલા, મધુમતી મહેતા, ભરત શાહ, નીલેશ રાણા, આર. પી શાહ ઈન્દ્ર શાહ જેવાં ક્લમકસબીઓ.

“માતૃભાષા” ઓસ્ટ્રેલિયાથી નીકળતું દ્વિમાસિક છે, જેના તંત્રી છે પ્રવીણ વાઘાણી. તેમાં મુખ્યત્વે લેખો, કાવ્યો, અને વાર્તાઓ હોય છે. ચારપાંચ અંકો જોયા ત્યારે તંત્રી ઉપરાંત ઓસ્ટ્રેલિયાના બીજા બે લેખકો ભાનુભાઈ અને શંકરલાલ ત્રિવેદીનાં ય નામો દેખાયાં. બાકીની કૃતિઓ અમેરિકન, બ્રિટિશ અને ભારતીય ગુજરાતી લેખકોની હતી.

“સન્ધિ”નો પહેલો અંક બહાર પડ્યો ૨૦૦૭માં. અમેરિકા નિવાસી બાબુ સુથાર અને ઈન્દ્ર શાહ એકબીજાથી જોજનો દૂર રહેવા છતાં સહયોગે આ સામયિકનું સંપાદન કરે છે. તેમના જ શબ્દોમાં કહું તો, ‘બે પેઢીને, બે ભૂમિને, બે ભાષાઓને અને અનેક સંસ્કૃતિઓને જોડવા ઈચ્છતું સામયિક’ એટલે “સન્ધિ”.

અનુવાદો : મધુ રાય - સંતુ રંગીલી [Bernard Shaw's Pygmalion], શરત [Friedrich Durrenmatt's The visit], ખેલંદો [Anthony Shaffer's Sleuth], ચક્ષુસ [Ken Kesey's One flew over the cuckoo's nest]. અશોક મેઘાણી - Sant Devidas - (ઝવેરચંદ મેઘાણીના સંત દેવીદાસનો અનુવાદ), The Promised Hand - (વેવિશાળનો અનુવાદ), ઉપરાંત મેઘાણીના સમરાંગણ અને કાલેલકરના હિમાલયનો પ્રવાસના અનુવાદો તૈયાર છે. વિપુલ કલ્યાણી - અંગ્રેજીમાં લખાયેલા ઘણા સુંદર લેખોનો ક્યારેક ભાવાનુવાદ અને ક્યારેક અનુવાદ આપણને “ઓપિનિયન”, “નિરીક્ષક” કે “જન્મભૂમિ પ્રવાસી”ની ‘લંડન કોલોનિંગ’ કોલમમાં વાંચવા મળે છે. પ્રદ્યુમ્ન તન્ના - ગુજરાતી કાવ્યોનો ઈટાલિયનમાં અને ઈટાલિયનના કાવ્યોનો ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદ.

રકેશ ખંભાળિયા - Jehovah's Witness સામયિક Watchtowerનો અનુવાદ છેલ્લા ઘણા વર્ષોથી કરતા આવ્યા છે. રમણીકલાલ કાશીનાથ ભટ્ટ - સંસ્કૃતમાંથી ચતુર્વેદ અને ભગવદ ગીતાનું રુચિરા છંદમાં પદ્યાંતર. ભદ્રા વડગામા - અંગ્રેજી કાવ્યોનો અને ક્યારેક લેખોનો, તેમજ દ્વિભાષી બાળવાર્તાઓનો અનુવાદ અને ગુજરાતી, ઉર્દૂ અને હિન્દી કાવ્યોનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ. લનોર રેચનેક્સ -

On the Threshold of East Africa (ભાનુબહેન કોટેયાના પૂર્વ આફ્રિકાના પગથારે નો અનુવાદ). કાલેલકરના હિમાલયનો પ્રવાસનો અનુવાદ ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીએ અમદાવાદની ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને નિરંજન ભગત પ્રમુખ હતા ત્યારનો અર્પણ કર્યો છે. એસ. જી. પંડ્યા, વી. એમ. દેસાઈ - Dreams half-expressed : an autobiography (નાનજીભાઈ કાલીદાસ મહેતાના મારા જીવન અનુભવોનો અનુવાદ). અદમ ટંકારવી - અહમદ ગુલનો દ્વિભાષી ગઝલ સંગ્રહ અહીંથી Julie Boden's from Here કવિતા સંગ્રહનું રૂપાંતર. ભાનુશંકર ઓધવજી વ્યાસ અને બળવંત નાયક - ઘણી આફ્રિકન વાર્તાઓનો અંગ્રેજીમાંથી અનુવાદ. સુજાતા ભટ્ટ - Penguin Anthology of Contemporary Indian Women Poetsમાં અમુક ગુજરાતી કાવ્યોનો અનુવાદ.

ગુજરાતીઓ અનુવાદ કરવામાં પાવરંધા છે. મૂળ અંગ્રેજી અને દુનિયાની કેટલીયે ભાષાઓના અંગ્રેજી ભાષાંતરોના સુંદર અનુવાદો ગુજરાતી લેખકોએ કર્યા છે. જેમાં જાપાનીઝ હાઈકુ અને યુરોપિયન, સાઉથ અમેરિકન વગેરે દેશોના લેખકોની કૃતિઓ પણ સામેલ હોય છે, આમાં એમના વાચનની વિશાળતા છતી થાય છે. પરંતુ બીજી બાજુએ જોઈએ તો ગુજરાતી સાહિત્યના ઉચ્ચ કોટિના અંગ્રેજી અનુવાદો પ્રમાણમાં ઓછા છે. આ જોતાં વિચાર આવે છે

કે જે બીજી ભાષાઓનું સાહિત્ય અનુવાદને માટે ઉચિત છે તો શું આપણું સાહિત્ય અંગ્રેજી વાચક માટે ઉચિત નથી? અનુવાદોની અછતનું કારણ એમ પણ હોઈ શકે કે જે અનુવાદ કરવા ઈચ્છે છે તેમની પાસે અંગ્રેજી ભાષા પર પૂરતું પ્રભુત્વ નથી, અને જેમની પાસે છે તેમની પાસે ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન નહીંવત્ છે.

વિપુલભાઈના અનુવાદોની સુંદરતા તેમની ગુજરાતી ભાષાની કાબેલિયતને આભારી છે. વળી તેમના કાર્યમાં પત્રકારત્વ એટલું બધું વાણાયેલું છે કે અંગ્રેજી લખાણોની ઊંડી સમજનો તેમના અનુવાદોમાં પ્રતિભાવ પડે છે.

અહીં મારે ભારતમાં થતા અનુવાદોની વાત કરવી તો ન જોઈએ પણ તે છતાં આ બાબતની થોડી ચર્ચા આ ક્ષણે ગરેવાજબી તો નહીં જ ગણાય. ભારતમાં થયેલા ગુજરાતી ભાષાના મને જેવા મળેલ અંગ્રેજી અનુવાદોમાં પ્રોફેસર સુઝી થારુ જે હૈદરાબાદ યુનિવર્સિટીની સેન્ટ્રલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઈંગ્લિશના રીડર હતાં. તેમનાં માર્ગદર્શન અને સંપાદન હેઠળ

અમુક ગુજરાતી કૃતિઓના શિરીન કુચ્યેરકરે સુંદર અનુવાદો કર્યા છે. સુઝી થારુ અને કે. લલિતાના સંપાદન હેઠળ પ્રસિદ્ધ થયેલા બે ભાગના સંગ્રહોમાંના બીજા ભાગ Women Writing in India : Volume II : The 20th Centuryમાં ધીરુબહેન પટેલ, કુન્દનિકા કાપડિયા, સરોજ પાઠક, નીતા રામૈયા, પન્ના નાયક, વર્ષા અડાલજ અને સરૂપ ધ્રુવની કૃતિઓના ઉત્તમ અનુવાદો છે. સુઝીબહેને ગુજરાતી સાહિત્યને એક પરદેશીની નજરે જોઈને જ તેનું ભાષાંતર કરાવ્યું છે. તેમનામાં ભારતીય સંસ્કૃતિ ઉપરાંત યુગાન્ડાની આફ્રિકન સંસ્કૃતિનાં પણ બીજાં રોપેલાં છે. તેમણે અંગ્રેજીમાં લંડન યુનિવર્સિટીની એક્સટર્નલ ઓનર્સ ડિગ્રી મકેરેરે ખાતે મેળવી છે. અને તેમની આ બહુવિધ સંસ્કૃતિનો લાભ શિરીનબહેનને મળ્યો છે, જેની પ્રતીતિ આપણને તેમણે કરેલા સરોજ પાઠકની વાર્તાઓના ઉચ્ચ કક્ષાના અનુવાદ Whom Can I Tell ? How Can I Explain ? : Selected Stories તેમ જ આંગળિયાતના અનુવાદમાં રીટાબહેને પણ ક્યાંક આ જ વાત કહી છે કે તેમને સુઝી થારુ પાસેથી મળેલું સતત માર્ગદર્શન અમૂલ્ય નીવડ્યું છે. એટલે અંગ્રેજી અનુવાદ એમણે જ કરવો જોઈએ જેમને ચલાણ ભાષાનું સારું જ્ઞાન હોય. તો વળી અનુવાદનું ધોરણ સાચવવા માટે જેમ ભાનુબહેન કોટેચાએ ક્યું છે તેમ જેમની પહેલી ભાષા અંગ્રેજી હોય તેમની પાસેથી અનુવાદ કરાવવો તે પણ સુંદર અનુવાદ કરાવવા માટેનો એકે યોગ્ય માર્ગ છે. જરૂરી ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન ધરાવતાં લનોર રેયનેલ્લે તેમના પુસ્તકનો સુંદર અનુવાદ કર્યો છે. ડાયસ્પોરાના અનુવાદકો પાસે અંગ્રેજીનું જ્ઞાન સારું હોવાથી એમના અનુવાદો પણ ઉચ્ચ કક્ષાના હોય છે, જેનો પુરાવો તમને અશોક મેઘાણી, અદમ ટંકારવી અને સુજાતા ભટ્ટના અનુવાદોમાંથી જેવા મળશે. અશોકભાઈ કહે છે કે તે જ્યારે અનુવાદ કરે છે ત્યારે જેને ગુજરાતી જરા પણ આવડતું નથી એવા વાચકને જ ખ્યાલમાં રાખે છે.

અદમભાઈના 'ગુલ'ની ગઝલોના અનુવાદમાંથી મેં એક ઉદાહરણ તપાસીએ : અહીં અનુવાદક, અદમ ટંકારવીએ અહમદ 'ગુલ'ના કાવ્યનું ફક્ત અનુકરણ જ કર્યું છે. મૂળ શબ્દોના ભાષાંતરમાં તેમણે ઘણી છૂટ લીધી છે. દાખલા તરીકે, તીવ્રતાને તેમણે fatal attraction કહીને ઓળખાવી છે, જેનો અર્થ ગુજરાતીમાં વિનાશક આકર્ષણ થશે. તીવ્રતાનો અંગ્રેજી અર્થ ગુજરાતીલેક્સિકોન.કોમ માં આપ્યો છે acuteness / intensity. આ કાવ્યમાં મારી ટ્રિષ્ટિએ જેમ તેમનું પુનરાકથન ખૂબ અગત્યનું છે, જ્યારે અદમભાઈએ તેનું ભાષાંતર somehow તરીકે ફક્ત એક જ વાર કર્યું છે, અને પછી એ તેને સાવ ભૂલી જ ગયા છે. તેમણે મૂળ લેખકને પડતો મૂકી પોતાની રચનાત્મક કુશળતા દેખાડવાની કોશિશ કરી છે. અનુવાદ સુંદર છે પણ મૂળ કાવ્યની મૌલિકતા નથી જળવાઈ એવું લાગે છે.

રાત વીતી ગઈ પછી જેમનેમ

The night has passed somehow
દઈ લાખો દઈ પછીથી જેમનેમ

Leaving a thousand sorrows behind
તીવ્રતાને કારણે દરિયા સુધી

The river finally reached the ocean
એ નદી પણ ગઈ પછીથી જેમનેમ

There was such a fatal attraction
સ્કતનું 'ગુલ' કેટલું સીંચન થયું

How much of my blood have I poured
તો ગઝલ આ થઈ પછીથી જેમનેમ

For this gazal to flower oh Gul !

બાળ સાહિત્ય : નિરંજના દેસાઈ - ગીતો, વાર્તાઓ, અનુવાદો,

ગુજરાતી ભાષાવર્ગોના શિક્ષકો દ્વારા તૈયાર કરાયેલી પ્રકાશિત અને અપ્રકાશિત સામગ્રી; કુસુમબહેન શાહ; સુપમા સંઘવી; ચંપાબહેન પટેલ; જગદીશ દવે; વિજયાબહેન ભંડેરી; નિરંજના દેસાઈ; રોહિણી માલવે; ભરત શાહ; ભદ્રા પટેલ-વડગામા - ૬૦ ઉપરાંત સંખ્યામાં દ્વિભાષી બાળવાર્તાઓનો અનુવાદ; અરવિંદ જોશી - અવાજને

ઓશીકે, ઝાંઝરિયો, તાળી પાડું તાલ મિલાવું; આફ્રિકા થઈ, વાયા બ્રિટન, હાલ અમેરિકા વસતા પ્રવીણ કે. મહેતા - એક હતો ઢીંગો એક હતી ઢીંગી અને નાનીમા, વાર્તા કહો ને !

બ્રિટનના ગુજરાતી બાળ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં નિરંજના દેસાઈ એટલે કે અમારા નીરુબહેનનું નામ મોખરે રહ્યું છે. મને હજુ યે યાદ છે કે સીતેરના દાયકામાં હું કામ કરતી હતી એ જાહેર પુસ્તકાલયમાં બાળકો માટે દિવાળીની પાર્ટી વખતે નીરુબહેનનું લખેલું દિવાળીગીત જ અમે બાળકોને શીખવતાં. દિવાળીગીતની વાત કરું છું ત્યારે યાદ આવે છે વસંતભાઈ અને કાન્તાબહેન નાયક. ૧૯૪૦થી માંડીને ત્રીસેક વર્ષના સમયગાળામાં ટાંઝાનિયા અને કેન્યામાં રહીને મોન્ટેસરી પદ્ધતિની બાળકેળવણી તેમણે વિકસાવી હતી. વસંતભાઈ વિખિત અને તેમનાં બાળકો વિભા અને પ્રદીપના કંઠે ગવાયેલાં દિવાળીની છૂટ્ટી, રમકડાંની ગાડી, વાતોળિયા એક અમથારામ વગેરે રેકોર્ડ કરેલાં બાળગીતો સાંભરી આવે છે. હજુયે એ બધાં કંઠસ્થ છે અને આફ્રિકન ડાયસ્પોરિક કેળવણીકાર તરીકે તેમની યાદને તાજી કરી હું વસંતભાઈને અને ૮૩ વર્ષની વયે પહોંચેલાં વધતી જતી ઉંમરને લઈને અમદાવાદ છોડી પુત્રી વિભા પાર્થસારથી જોડે હાલ દિલ્લીમાં રહેતાં કાન્તાબહેનને નમન કરું છું.

નીરુબહેનનો રાજ સૂપડકનોનો અંગ્રેજી ભાવાનુવાદ The Raja's Big Ears હજુ પણ બ્રિટિશ બાળકોમાં પ્રિય છે. ગુજરાતી શિક્ષણ સામગ્રી પણ નીરુબહેને સારા પ્રમાણમાં તૈયાર કરી છે. દ્વિભાષી બાળવાર્તાઓના અનુવાદમાં પણ નીરુબહેનો જ્ઞાણો અગત્યનો છે.

જગદીશ દવેએ, અમારા પૂર્વ પ્રમુખ દિવંગત પોપટલાલ જરીવાળાના માર્ગદર્શન હેઠળ, ગુજરાતી પાઠ્ય પુસ્તકો સંપાદિત કરી તૈયાર કર્યા હતાં, જે ફક્ત બ્રિટન જ નહીં, પણ અમેરિકા, કેન્યા વગેરેની સ્કૂલોમાં હજુ પણ વપરાય છે. આ પુસ્તકો પર આધારિત અમારી અકાદમીની, ગુજરાત સરકાર માન્ય ગુજરાતી પરીક્ષાઓ માટે પણ અમે ગૌરવ લઈએ છીએ. વિદ્યાર્થીઓની ઘટતી સંખ્યાને લીધે હાલ એ સ્થગિત છે તે બદલ અમને અફસોસ છે.

આ પુસ્તકો ઉપરાંત પોતપોતાની રીતે બ્રિટનનાં ગુજરાતી બાળકોને અનુકૂળ થાય એવી વિવિધ સામગ્રી અહીં આપેલા શિક્ષકોએ તૈયાર કરી છે. એ બધી સામગ્રીને સંપાદિત કરી એક અત્યંત ઉપયોગી શ્રેણી તૈયાર થઈ શકે જે ડાયસ્પોરાની દેશવિદેશની સ્કૂલોમાં વાપરી શકાય. આ ક્ષેત્રમાં અમેરિકા ખાતે ભરત શાહનું કામ આગવું છે.

મેં કરેલા અસંખ્ય અનુવાદોમાંથી મને ઘણો જ આનંદ મળ્યો છે. બાળ સાહિત્યના અનુવાદની અટપટી મૂંઝવણો વિશે કહીશ તો અસ્થાને નહીં ગણાય. એક અંગ્રેજી પુસ્તકમાં જુદીજુદી ઋતુઓમાં સંભળાતા અવાજોનો અનુવાદ કરવાનો હતો. વળી લખાણ જોડકણાંના રૂપમાં હતું. અદમભાઈની જેમ મેં પણ તેમાં મારી પોતાની રચનાત્મક કુશળતાનો ઉપયોગ કરી લીધો. ગુજરાતીમાં ગાય ભાંભરે છે. જ્યારે અંગ્રેજીમાં એ મૂઉઉઉ કરે. એટલે એ પણ એક મુશ્કેલી ખરી. આ ઉદાહરણથી હું શું કહેવા માગું છું એ તમે સમજી શકશો.

Rains fall, patter. Sparrows gather, chitter, chatter.
વરસાદ પડે ટપટપ. ચીંચી કરતી ચકલીઓ, ભિગી થાય ઝટપટ.

મારા એક અનુવાદમાં ખિટનમાં જન્મેલી એક બાંગ્લાદેશી લેખિકાની વાર્તા 'ધ ફીશરમેન એન્ડ ધ કેટ'નો અનુવાદ જ નહીં પણ તે અનુવાદનો રોમનાઈઝ્ડ ટ્રાન્સલિટરેશન પણ તેણે મારી પાસેથી કરાવ્યો છે, જેથી ગુજરાતી ભાષા ન જાણતાં બાળકો પણ એ ભાષાને બોલવાનો મહાવરો કેળવી શકે. તેમાં શબ્દોના અર્થો પણ આપ્યા હતા અને ગુજરાતી અને અંગ્રેજીમાં વાંચેલી એ વાર્તાની સીડી પણ તૈયાર કરી હતી. ભવિષ્યમાં કદાચ આ જાતનાં પ્રકાશનોની માંગ વધે તો નવાઈ નહીં. અરવિંદ જોશીનાં આ ત્રણેય પુસ્તકો ખૂબ સુંદર છે.

અનુવાદની વાત કરું છું ત્યારે તમને એક પ્રેરણાત્મક પ્રસંગ જાણાવવું મન થાય છે. ટાંઝાનિયાની ધરતી પર ઉછરેલા નુરદીન કાસમ નામના એક ઈસ્માઈલી ભાઈને નાનપણથી ગુજરાતી નવલકથા વાંચવાનો શોખ. ૨. વ. દેસાઈ તેમના પ્રિય લેખક અને 'ભારેલો અગ્નિ' તેમની સૌથી પ્રિય નવલકથા. એ વાંચી, ત્યારે તેમની ઉંમર અઢારેક વર્ષની હશે. તેમનું કિશોર દૃષ્ટ તે જ સમયે પોકારી ઊઠ્યું કે આ પુસ્તકનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ થવો જ જોઈએ. અને દરેક ભારતીય વ્યક્તિએ એ વાંચવો જોઈએ. એમને લાગ્યું કે અંગ્રેજીના શાસન હેઠળ લઘુતા ગ્રંથિથી પીડાતાં લોકોને બહાર નીકળવા માટે પ્રેરણા આપતું આ પુસ્તક ભારતીય શાણપણથી છલકાતું હતું. એ વાંચતાં દરેક ભારતીય વ્યક્તિને ભારતીય હોવોનો ગૌરવ થશે. નુરદીનભાઈ કહે છે કે 'ઉંમર થતાં અને કેનેડાના વસવાટ પછી ત્યારે મને જે ભારતીય શાણપણ લાગતું હતું એ હવે મને વૈશ્વિક શાણપણ લાગે છે, જેનો લાભ વિશાળ વાચનવર્ગને મળવો જોઈએ.' ૪૭ વર્ષની ઉંમરે નુરદીનભાઈના બીજા લગ્નની પહેલી રાત્રે તે પોતાની પત્નીને કહે છે, 'મને ઓળખવો હોય તો તારે ૨. વ. દેસાઈનો 'ભારેલો અગ્નિ' વાંચવું પડશે.' તેમની પત્નીને ગુજરાતી વાંચવાનો મહાવરો વર્ષોથી ટળી ગયો હતો, પણ હતીમૂન પર જવાને બદલે નુરદીનભાઈએ તેમનાં પત્ની મીરાબહેન સાથે દરરોજ રાત્રે આ પુસ્તકનું એક એક પ્રકરણ વાંચવાનું શરૂ કર્યું. છેલ્લું પ્રકરણ વાંચી લીધા પછી બંને જણ એકબીજાને ભેટીને ખૂબ રડ્યાં.' કેટલો રોમાંચિક એ અનુભવ હશે તેની કલ્પના માત્ર આપણે કરવાની રહી.

આજે સીતેરની નજીક પહોંચેલા નુરદીનભાઈ કેનેડામાં બેઠાંબેઠાં તેમનું પચાસ વર્ષનું સ્વપ્ન સાકાર કરી રહ્યા છે. 'ભારેલો અગ્નિ'નો અંગ્રેજી અનુવાદ તેમની પત્નીની સંજે બેસી દરરોજ રાત્રે એ થોડોથોડો અનુવાદ કરે છે. બાવીસ પ્રકરણો પૂરાં થયાં છે પણ આ વૃધ્ધ દંપતી તેમનું ઉમદા કામ કર્યું જ જાય છે. નુરદીનભાઈ કહે છે, 'ખબર નહીં, દેસાઈ કુટુંબ પાસેથી આ છપાવવા માટે મને કોપીરાઈટ મળશે કે નહીં, મને કોઈ પબ્લીશર પણ મળશે કે નહીં. હું પ્રોફેશનલ ટ્રાન્સલેટર પણ નથી, પરંતુ રતિલાલભાઈ ચંદરયા અને આજકાલ ભદ્રાબહેન તરફથી મળતા પ્રોત્સાહનને કારણે હું મારું સ્વપ્ન સાકાર કરવામાં મગ્ન છું અને મને મારી જીવનસંગીનીનો એમાં સાથ છે.'

One of the messages of the book is "If you create weapons, they will some day be used by someone. The only effective way to eliminate violence generated by weapons is to make the world free of all weapons." The author raised the question of weapons in or around 1935 when the first edition of the book was published. Today, almost 70 years later, we are still searching for answers. Or are we?

અનુવાદના ભવિષ્ય માટે આ ઉદાહરણ અપનાવીએ તો કેવું? ૧૮૫૬ની સાલમાં જીજીભાઈ જમશેદજીને મહારાણી વિક્ટોરિયાએ નાઈટહુડ

આપ્યું, ત્યારે એના સમારંભમાં, મુંબઈના સ્થાનિક લોકોએ જાહેર કર્યું કે તેમણે જમશેદજીનું બાવલું બનાવવું. ત્યારે જીજીભાઈએ કહ્યું કે બાવલું બનાવવા કરતાં તેમણે નાણાં ભિગાં કરી 'સર જમશેદજી ટ્રાન્સલેશન ટ્રસ્ટ' ઊભું કરી તેમાંથી વિશ્વના સાહિત્યની ઉમદા કૃતિઓનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરાવી ગુજરાતી વાચકો માટે પ્રકાશિત કરવું. આમાં તેમની વિદ્યા પ્રીતિ અને માતૃભાષા પ્રીતિ જોઈ શકાય છે.

આપણે પણ આવું જ કોઈ ટ્રસ્ટ તૈયાર કરી ગુજરાતી સાહિત્યની ઉચ્ચ કૃતિઓનો અંગ્રેજી અનુવાદ કરાવી આપણી ભાવિ પેઢીને તેમના વારસાગત સાહિત્યથી પરિચિત કરવાના રહેશે.

ડાયસ્પોરિક ગુજરાતી સાહિત્યની દિશા : ડાયસ્પોરિક ગુજરાતી સાહિત્યની દિશા, આ ડિજિટલ યુગમાં, ઈન્ટરનેટ દ્વારા આગળ વધી રહી છે. કેટલીયે વેબસાઈટ્સ અને બ્લોગ્સ ખુલ્લી રહ્યાં છે. આ બધાનું પૃથક્કરણ કરવું એ વિષય સંશોધન માટે ઉત્તમ રહેશે અને આશા વિહોલ જેવો કોઈ વિદ્યાર્થી એમાંથી સારો એવો નિબંધ તૈયાર કરી શકશે. ઈન્ટરનેટ દ્વારા પ્રકટ થતી સાહિત્ય કૃતિઓમાં હું 'સન્ડે મહેફિલ'નો ઉલ્લેખ કરીશ કેમ કે એની સફળતાથી આપ સૌ વાકેફ છો અને તેમાં અમારા ઘણા ડાયસ્પોરિક લેખકોની કૃતિઓ પ્રકટ થઈ હતી.

'ગુજરાતી લેક્સીકોન ડોટ કોમ'ની ઉપયોગીતા જે તે વાપરતા હશે તે જ સમજી શકશે. આટલી મોટી સાધનસામગ્રી આપણી સમક્ષ મૂકીને રતિભાઈ ચંદરયાએ ગુજરાતી સાહિત્યપ્રેમીઓ અને આપણી નવી પેઢી પર બહુ મોટો ઉપકાર કર્યો છે. એમણે આપણને બધાને એક નવી દિશા તરફ દોરવાણી કરતાં આ સંદેશો પાઠ્યો છે, 'આને સાચવી જાણજી. એને કારણે પણ ગુજરાતી બોલનારી, ગુજરાતી વાંચનારી, ગુજરાતી લખનારી પ્રજાનો, યુગો સુધી વિસ્તાર થયા કરે એમ કિરતારને નત મસ્તકે પ્રાર્થના કરું છું. ... ગુજરાતી વાણી રાણીના વકીલને નાને, અહીં તહીં સર્વત્ર, દરેકને એક જ વિનવણી : મારી આ ખિદમતને પણ જાળવી જાણજી અને સંવર્ધિત કરતાં રહેજી.'

ડાયસ્પોરિક ગુજરાતી સાહિત્યના ભાવિ વિશે ઘણું કહેવાયું છે. ચાલો, તમને હું જુદાજુદા લોકોનાં મંતવ્યો જણાવું :

ફાક ધાંચી : ડાયસ્પોરિક ગુજરાતી સાહિત્ય વૈશ્વિક અને, ન તો એ વસાહતી વર્ણનો પર નિર્ભર રહે કે ન તો એ સમૂળગા તળ ગુજરાતી કલ્પનાઓમાં વિહરે. જેમ તળ ગુજરાતમાં તેમ જ ગુજરાત બહાર પણ પ્રતિભાષાળી સર્જકો વસે છે. આવા છટાદાર સહિત્યકારો અને સાહિત્યરસિકો થકી જ તો ગુજરાતી સાહિત્ય ઉજ્જગર છે. વિશ્વ ભરમાં રચાતું સાહિત્ય મુખ્ય ધારામાં સંકલિત હોવું જરૂરી છે.' આમ થશે તો આ સાહિત્યનું ભવિષ્ય ઊજળું દેખાય છે.

"અસ્મિતા"ના 1993માં પ્રકાશિત અંકમાંથી આ ઉલ્લેખનો લીધાં છે :

મધુ રાય : 'વિદેશમાં મને મારી મર્યાદાઓનું જ્ઞાન થયુંને વિદેશમાં મારી હસ્તીની પહેચાન થઈ. ત્રણ ખંડની ગુજરાતી સાંભળીને મારી ભાષા બની અને મારી ભાષા મારી જુદી ઓળખ છે તેની પ્રતીતિ થઈ. અન્ય કરતાં જુદા હોવાના ભાનથી જુદા હોવાનું અભિમાન થયું.'

દીપક બારડોલીકર : પાકિસ્તાનની પરિસ્થિતિ માટે દીપકભાઈએ આમ કહ્યું છે, 'અમારા દેશમાં ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનું ભાવિ ઉજ્જવળ છે એવું વિધાન કરી હું તમને ગુમરાહ કરવા ઈચ્છતો નથી. કહેવત છે કે કૂવામાં હોય તો હવાડામાં આવે. પણ અમારે ત્યાં કૂવા જ સુકાવા માંડ્યા છે, નિશાળોમાં ગુજરાતી શિક્ષણનો કમ લોપાતો જઈ રહ્યો છે. ઘરોમાં પણ ગુજરાતીનો વાપર ઘટ્યો છે, પાઠ્યપુસ્તકો સુધ્ધાં મળી શકતાં નથી. શિક્ષકો પણ મુશ્કેલીથી મળે છે. સંજોગો વિપરિત છે. આવી સ્થિતિમાં ભાષાનો પ્રવાસ શી રીતે ભાવિના ગર્ભમાં જરી રહી શકશે અને ગમે તેમ અત્યારે તો ગુજરાતી ભાષા અમારા વનપ્રવેશ કરી ચૂકેલાઓના ખભે ચઢીને મહેફિલોમાં મહાલી રહી છે. આપણે ઈચ્છીએ કે એનો ચહેરો સદાયે હસતો રહે અને સાહિત્યના ઉપવનમાં વસંતનો મુકામ રહે.'

આ પરિસ્થિતિ હું માનું છું ત્યાં સુધી ફક્ત પાકિસ્તાનની જ નહીં, અમારા બધાની છે, અને જે તળ ગુજરાત આ ક્ષેત્રે સભાનતા નહીં કેળવે તો એમની પણ આ જ દિશા દેખાય છે.

પ્રીતિ સેનગુપ્તા : અમેરિકા વિશે તેમનું કહેવું આવું છે, ‘અહીં જેઓ ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યમાં સક્રિય રસ ધરાવે છે તેમનાં પોતાનાં બાળકો જ તેનાથી વિમુખ છે, તેથી અહીં જન્મેલાં ને ઊછરેલાં ગુજરાતી અમેરિકનો પાસેથી ગુજરાતી સાહિત્યની રચનાની કલ્પના કરવી નિરર્થક છે.

‘પણ ભવિષ્યમાં ચોકકસ શું થશે તે કોણ કહી શકે છે? આપણે તો આશરે અનુમાન જ કરી શકીએ. શક્ય છે કે અમેરિકન ઈંગ્લિશની જેમ અમેરિકન ગુજરાતી ભાષા કહેવાય એવા કોઈ વર્ણસંકર રૂપે એ અહીં ટકી રહે. ગુજરાતીઓ તો દેશાંતર કરી અહીં આવતાં રહેશે ત્યાં સુધી તો અત્યારે ચાલે છે તેવી પ્રવૃત્તિઓ ચાલતી જ રહેશે એમ આશા રાખી શકાય. આટલી કડીઓ તો કદાચ વર્ષો સુધી ને કદાચ સદીઓ સુધી સંધાયેલી રહે.’

અશોક મેઘાણી : હજુ હાલ જ અશોકભાઈએ આમ કહ્યું છે, ‘જ્યારે તળ ગુજરાતની બહારની આપણી નવી પેઢીની વાત આવે છે, ત્યારે તેમને ગુજરાતી ભાષાનું શિક્ષણ એટલી કક્ષાએ આપવું જોઈએ કે તે સાહિત્યને માણી શકે, એમ માનવામાં આપણે થાપ ખાઈએ છીએ. સારા અનુવાદો મારફત જ ફક્ત તેમને મુનશી, મેઘાણી, દર્શક, ર. વ. દેસાઈ તેમ જ બક્ષી, ગુણવંત શાહ, મધુ રાય વગેરે જેવા સાંપ્રત સાહિત્યકારોથી પરિચિત રાખી શકાશે.

નવી પેઢી સાથે સેતુ બાંધવામાં સારી સાહિત્યિક કૃતિઓનો અનુવાદ કરવામાં ભાષા અને સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે રહેલો તફાવત એ ખૂબ મોટો અંતરાય છે.’

ભવિષ્યની પ્રજાને શું કદાચ ગુજલિશમાં લખાયેલું સાહિત્ય વધુ દિલચસ્પ લાગશે? અદમ ટંકારવીનો આ નમૂનો જોઈએ :

એક ગુજલિશ ગઝલ

એક પોએટ એટલે મૂંઝાય છે
ભાષાબાઈ એઈડઝથી પીડાય છે
વેર ધ શુ પિન્યીઝ ખબર પડતી નથી
બલડસ્ટ્રીમમાં પીડા જેવું થાય છે
એઈજ સિક્સટીની થઈ ગઈ છે
કિન્તુ તું સિક્સટીનની દેખાય છે
હું લખું ઈંગ્લિશમાં તારું નામ
એમાં સ્પેલિંગની ભૂલો થાય છે
શી વુડન્ટ લિસન ટુ એનીવન અદમ
આ ગઝલને ક્યાં શું કહેવાય છે.

(અદમ ટંકારવીની ‘ગુજલિશ ગઝલો’માંથી)

કે પછી તેમના માટે ગુજરાતીપણાનો આસ્વાદ આપતી સુજાતા ભટ્ટ જેવા કવિઓની અંગ્રેજી કૃતિઓ યોગ્ય રહેશે? સુજાતા ભટ્ટનો જન્મ અમદાવાદમાં થયો હતો અને ઉછેર પૂણે તેમ જ અમેરિકામાં. તેમણે યુનિવર્સિટી ઓફ આયોવાની માસ્ટર ઓફ ફાઈન આર્ટ્સની ડિગ્રી મેળવી છે અને કાવ્યલેખનમાં ઘણાં નામાંકિત પારિતોષિક પણ મેળવ્યાં છે. હાલ તે જર્મનીમાં સ્થાયી છે. પોતાના આગવા અસ્તિત્વની ઝાંખી કરાવતાં સુજાતા ભટ્ટનાં કાવ્યો વિશે બ્રિટનમાં જીસીઈસીનો અભ્યાસ કરતો રિઝવાન આમ કહે છે :

"Her poems provide an insight into the strifes and struggles faced by immigrants to actually master with their new language as well as keeping intact their mother tongue".
બીજા એક વિદ્યાર્થી ડેવિડ મન્ડોઝા વુલ્ફસન સુજાતાબહેનના ‘સર્ચ ફોર માય મધરટન્ગ’ કાવ્ય માટે આમ કહે છે :

"this poem gives people from cultures foreign to those of south Asia an insight into not only how immigrants from this area feel but immigrants from all over the world".

સુજાતાબહેનના આ કાવ્યમાં એવો ભાવ છે કે માતૃભાષા કદી પણ ભૂલાતી નથી. તળ ગુજરાતની બહાર પરદેશમાં જન્મેલાં બાળકો, જેમની પહેલી ભાષા અંગ્રેજી છે તેમને કદાચ આ વાત લાગુ ન પડે, પણ પ્રીતિબહેને કહ્યું છે તેમ જ્યાં સુધી ભારતના ઉછેર પછી, જે ગુજરાતીઓ પરદેશમાં જઈ વસશે તે તો ગુજરાતીને ગમે તે હાલતમાં ટકાવી રાખશે. તેમના માટે આ કાવ્ય ખરેખર બંધબેસતું છે, એટલે એના પઠન સાથે હકારાત્મક ભાવ પણ રજૂ કરી લઉં છું :

“ઓપિનિયન”/ Opinion

Search for My Tongue

You ask me what I mean
by saying I have lost my tongue.
I ask you, what would you do
if you had two tongues in your mouth,
and lost the first one, the mother tongue,
and could not really know the other,
the foreign tongue.
You could not use them both together
even if you thought that way.
And if you lived in a place you had to
speak a foreign tongue,
your mother tongue would rot,
rot and die in your mouth
until you had to spit it out.
I thought I spit it out
but overnight while I dream,

મને હતું કે મારી આખી જીભ આખી ભાષા
મેં થૂંકીનાખી છે
પરંતુ તારા સ્વપ્નામાં મારી ભાષા, મારી જીભ, પાછી આવે છે.
ફૂલની જેમ મારી ભાષા, મારી જીભ
મોઢામાં ખીલે છે.
ફળની જેમ મારી ભાષા, મારી જીભ
મોઢામાં પાકે છે.

it grows back, a stump of a shoot
grows longer, grows moist, grows strong veins,
it ties the other tongue in knots,
the bud opens, the bud opens in my mouth,
it pushes the other tongue aside.
Every time I think I've forgotten,
I think I've lost the mother tongue,
it blossoms out of my mouth.

આખરમાં, “વિશ્વમેળા”ના સપ્ટેમ્બરના અંકમાં બળવંતભાઈ જાનીએ અમારા સાહિત્ય વિશે જે લખ્યું છે તે અહીં ટાંકું છું જેથી ભવિષ્યમાં અમારા સાહિત્યને તમે કદી પણ ન વિસરો : ‘દરિયાપારના દેશોના નિવાસી સારસ્વતો જ્યારે સર્જનાત્મક ક્ષેત્રે ક્રિયાશીલ હોય છે ત્યારે એટલું તો આપણે માનવું જ રહ્યું કે નર્ચો-ખરો-પૂરો સાહિત્ય પ્રત્યેનો પ્રેમ એમાં કારણભૂત હોય છે. અન્યથા વિદેશવાસીઓને ત્યાં ઘણું લોભામણું-લલચામાણું હોય એ સ્વાભાવિક છે, પણ આવી ફસામણીમાં ફસાવાનું પસંદ ન કરીને, બીજી આનંદપ્રમોદની પ્રવૃત્તિઓને બદલે સાહિત્ય સર્જન પરત્વે અનુરાગી બનવું એમાં નરી-ખરી સાહિત્યપ્રીતિ, ધરતીપ્રીતિ નિહિત છે.’

(૧૧ જાન્યુઆરી ૨૦૦૯)

[72A Long Lane, ICKENHAM, Middlesex UB10 8SY, U.K.]

.....
(અનુસંધાન છેલ્લા પાન પરેથી)

રૂડીને આકરું લાગતું હતું આ બધું. તે દિવસે નીકળી પડી’તી રૂડલાને લઈને, તે વખતે નહોતું વિચાર્યું કે બધાને એની આટલી બધી ચિંતા હશે. અહોહો, શી વાત ! આમ તો રૂડી સાંભળ્યું ના સાંભળ્યું કરતી પણ એને અકળામણ થતી. ખૂબ ખીજ ચડતી. ક્યારેક વધારે સાંભળવું પડે તો એ ચરવાનું પડતું મૂકીને વડલા હેઠળ આવીને બેસી જતી. એને થતું, ‘આ તો હું ઊલમાંથી ચૂલમાં પડી !’ એણે ચરવાનું ઓછું કરી નાખ્યું. થોડું ચરે પણ પછી બસ વાગોળ્યાં કરે, વાગોળ્યાં કરે, વાગોળ્યાં કરે... એનું એ... એનું એ... એનું એ... એને ચતા ય થતી - આવમાં એ પોતાનું ઘર બનાવશે શી રીતે ?

એક દિવસ આમ જ બપોરના સમયે રૂડી વડ હેઠળ અકળાતી બેઠી હતી. સૌ પશુ-પંખીઓ પોતપોતાના કામમાં ગુલતાન હતાં. ત્યાં વડ પરથી વાંદરી કૂદીને નીચે આવી. ‘બહુ દિવસે જોઈ આને’, રૂડીને થયું ‘ક્યાંથી દેખાય.

હરીને એક ઠેકાણે બેસે એવી થોડી છે એ ? જાત જાત અવળચંડી ને ! રૂડીએ વાંદરી તરફ ખાસ નજર ન નાખી. વાંદરીએ ધરાર એને બોલાવી. ‘આમ ભર બપોરે નવરી થઈ ગઈ ? શું થયું ?’ રૂડી કાંઈ ન બોલી, વાંદરીએ વાત આગળ ચલાવી : ‘ખબર છે મને તું કેમ અકળાય છે. પણ સાંભળ, મારી બાઈ. અમે ભલે અળવીતરાં, અવળચંડાં તોફાની ગણાઈએ પણ અક્કલ તો અમારી ય ચાલે. જે કોઈના મોઢે ગણાણું ન બંધાય. વાતો તો કરે બધાં એમને શું ? બીજી વાત મળે એટલે પહેલી વાત ભૂલી જાય. આવી વાતોને મનમાં આણીને આપણે અકળાવાનું ન હોય. માંહી ને માંહી બળીને તું કોયલો થઈ જઈશ તો ય કોઈને શું ? ઊઠ ઘર બનાવવાનું છે તારે. ક્યાં સુધી પડી રહીશ આ વડલા હેઠળ ? તારું કામ શરૂ કર. રૂડવું ક્યાં હરેફરે છે તે જાણે. રોપને જાણમાં ફેરવીને રહીએ, મારી બાઈ, તો જ આપણે સાચાં,’ વાંદરીએ એકસાથે ઘણું બધું કહી નાખ્યું.

રૂડીને ચીડ ચડતી હતી. એ કંઈ બોલવા જતીતી ત્યાં તો વાંદરી ઠેકડો મારીને વડ પર ચડી ગઈ અને ત્યાંથી બીજા ઝાડ પર કૂદી ગઈ. રૂડી જોતી રહી ગઈ. શું કહી ગઈ એ ? એને ફરીને વાંદરીના બોલ યાદ આવ્યા. સહેજ વાર રહીને લાગ્યું જાણે મન પરથી કેટલોય ભાર હઠી ગયો છે. રૂડીને એકદમ સારું લાગ્યું.

રૂડી જ્યાં રહેતી હતી એ સીમમાં એક તળાવ હતું. રળિયામણો કાંઠો હતો એનો. વસ્તીથી ભર્યો ભર્યો. ચારેપાસ લીલોતરી અને આનંદકિલ્લો. ત્યાં ઘણાં બકરી-બકરાઓ ઘર બનાવીને રહેતાં હતાં. રૂડીને ય બહુ ગમી ગયો એ તળાવકાંઠો. એના રૂડલાને ય ત્યાં રમવું બહુ ગમતું. રૂડી ય અવારનવાર તળાવ બાજુ જતી. કોઈ કોઈ બકરીઓ એને જોઈને મોઢા મચકોડતી, બકરાઓ કંઈક વિચિત્ર નજરે એની તરફ જોતા, કોઈક કોઈક તો એને જોયે જ રાખતા તો કોઈક કોઈક નજર ફેરવીને આઘા જતા રહેતા. કોઈક કોઈક બકરીઓ રૂડી સાથે બોલતી-બેસતી, વાતો ય કરતી. રૂડીને એવી થોડી બકરીઓ સાથે બહેનપણાં થયાં. રૂડીએ નક્કી કર્યું, ‘મોં મચકોડનારા ભલે મોં મચકોડે હું મારું ઘર અહીં, તળાવકાંઠે જ બનાવું. એણે સારી જગ્યા શોધવા તળાવના કાંઠે ફરવાનું શરૂ કર્યું. કદી કદી બપોરે બેઠી બેઠી વાગોળતી બકરીઓ જોડે એ વાગોળવા ને વાતો કરવા ય બેસતી. બહુ નહિ પણ થોડું થોડું એને ગમતું ય હતું. બીજી બકરીઓ જોડે બેસવું, બોલવું. ક્યારેક એકલી તો ક્યારેક બીજીની સાથે રૂડી તળાવકાંઠે બેસતી. એનું તળાવકાંઠે જવાનું વધવા માંડ્યું.

તળાવકાંઠો એવો રળિયામણો હતો કે કંઈ કેટલાંયને થતું કે ઘર હોય તો તળાવકાંઠે જ હોય. એવાં ઘણાં તળાવકાંઠે ફર્યા કરતાં, ઘર માટે જગ્યા શોધવા. એમણે રૂડીને જોઈ. ‘આવી આ અહીં શું

કામ ?’ કોઈકે સવાલ કર્યો. એ સવાલ ઘણાના મનમાં પડઘાયો : ‘આવી આ અહીં શું કામ ?’ અને બીજા કોઈકના મનમાં જવાબ ઊઠ્યો, ‘આવી આ અહીં ના જોઈએ.’ એ જવાબ પણ પડઘાયો ઘણાના મનમાં.

એક દિવસ રૂડી તળાવકાંઠા તરફ જતી હતી. એક જબરજસ્ત દેખાતા બકરાએ રૂડીને રોકી : ‘તું શું કામ આવે છે અહીં રોજ રોજ ?’ જબરજસ્તે કરડાકીથી પૂછ્યું.

‘બસ, આવું છું ફરવા, ચરવા, બેસવા,’ રૂડીએ જબરજસ્તની સામે જોઈને જવાબ આપ્યો.

જબરજસ્તને ટેવ નહોતી કોઈ એની નજરમાં નજર મેળવીને બોલે તે સહવાની. એણે ફરી એ જ રીતે પૂછ્યું, ‘અહીં ઘર બનાવવાનો ઈરાદો તો નથી ને તારો ?’ અને હુકમ કરતો હોય તેમ બોલ્યો, ‘એ નહીં ચાલે, સમજી ? તારાથી તળાવકાંઠે ઘર ન બનાવાય, તારી હેસિયત શી છે ? ઘર બનાવવું હોય તો જ પેલા ટીંબા પાસે. ત્યાં માટી ખોદી, ગારાથી દીવાલો ચાળીને ઘર બનાવજે. અહીં તો ગોળ-શેરડી-ટોપરાંનું ઘર હોય. એવાં ઘર તે તારાં હોતાં હશે ? ના જોઈ હોય તો ! અહીં નહીં આવવાનું તારે !

રૂડી સાંભળી રહી. જબરજસ્તની સામે એકીટસે જોતી રહી. જબરજસ્ત સહેજ ફંટાઈને ચાલ્યો ગયો. એને જાણે ખાતરી હતી એનો હુકમ કોઈ ના ટાળે. રૂડીને ખબર હતી કે ટીંબો ક્યાં છે ને કેવો છે, ચાર પગે ટપટપટપટ ચાલતી એ આખી સીમમાં ફરી. નવી હતી. ટીંબો એટલે સીમના એક છેડે ચોરિયાં, ગોખરું ઊગેલાં છે, આકડા-ધતૂરાના છોડવા છે તે નકરા પથરા માટીનો ઢગલો છે. આસપાસની જમીન પણ ખાડાખેયાવાળી. જબરજસ્તે કહ્યું હતું. ‘તારે ઘર બનાવવું હોય તો ત્યાં બનાવવાનું, ગારા-માટીથી.’ રૂડી એકલી શું પડી એને હવે સારા ઘરમાં રહેવાનો ય હક નહીં જાણે !

એ તો જાણે ઠીક પણ જબરજસ્તને ખબર કઈ રીતે પડી કે રૂડીને તળાવકાંઠે ઘર બનાવવું છે ? જબરજસ્તથી ડરી નહોતી એ. પણ એ વિચારે ચડી ગઈ. સહેજવાર રહીને એને યાદ આવ્યું. એક દિવસ નમતી બપોરે બીજી બકરીઓ જોડે એ વાગોળવા બેઠી હતી ત્યારે એ બોલી હતી : ‘મારા રૂડલાને તળાવકાંઠો બહુ ગમે છે. મારે ત્યાં જ ઘર બનાવવું છે. ગોળની ભીંતો હોય, શેરડીના સાંઠાની વળીઓ પર ટોપરાણું છાપરું હોય એવું રૂપાળું ઘર.’ એ વાત બીજી બકરીઓએ જ કદાચ બધે પહોંચાડી હતી અને એટલે જ જબરજસ્તે આજ એને. ..

રૂડી હોશિયાર હતી. તે દિવસે વાંદરીની વાત સાંભળીને રોપને જાણમાં ફેરવવાનું શીખી ગઈ હતી અને જબરજસ્ત પર ખીજ તો એવી ચડી હતી કે એનાં શીંગડા સાથે શીંગડા ભેરવીને લડાઈ જ કરી નાંખે. પણ લડીને શું કામ ? અરે, આવાઓની સાથે

રહીને ય શું કામ છે ? તળાવકાંઠે ઘર બનાવવાનો વિચાર રૂડીએ પડતો મૂક્યો. રૂડીએ નક્કી કરી લીધું ટીંબા પર જ ઘર બનાવવાનું, ભલે ટીંબા પર નકરા પથરા હોય, આસપાસની જમીન પર ખાડાખેયા હોય. જેવું જશે એ તો. ‘હવે તો મારું ઘર હું ટીંબા પર જ બનાવીશ.’ રૂડીએ સંકલ્પ કર્યો.

રૂડીને ખબર હતી કે એકલા હાથે કરવાનું હતું બધું. પેલી સીમમાં ઘર બનાવ્યું ત્યારે તો બકરાનો અડધો-અધૂરો ય સાથ હતો. પણ હવે ? કોઈ નહીં. સાથે રૂડવું હતું તે તો સંભાળ માગે, સાથ ક્યાંથી આપે ? રૂડીએ ગોળની ભીંતો અને શેરડીના સાંઠાની વળીઓવાળા ટોપરાણા ઘરનો ય વિચાર પડતો મૂક્યો. એણે શરૂ કરી દીધું ટીંબાની માટી ખોદી, એની ગાર બનાવી એમાંથી જ ઘર ચાણવાનું.

રૂડી ઘર બનાવે છે. ચકલા, કાબર, કાગડાં, પારેવાં મદદ કરે છે. સાંઠીકડાં લાવી આપે છે. નાની નાની ડાળીઓ પણ ઊઠાવી લાવે છે રૂડી માટે. વાંદરા-કૂતરાં, બિલાડાં ટીંબો ખૂંદી ખૂંદીને પથરા - માટી છૂટાં પાડી આપે છે. રૂડી ઘર ચણે છે. એને કામ આવડતું હતું અને એ મહેનત પણ કરતી હતી રાતદિવસ. ઘણા દિવસ લાગ્યા કામ કરતાં, પણ છેવટે રૂડીનું ઘર બન્યું. સીમમાં ટીંબા પર ગાર માટીની દીવાલો, સાંઠીકડાનું છાપરું અને એને માથે પથરા.

એ ઘર રૂડીનું હતું. એણે પોતે બનાવેલું એનું પોતાનું ઘર હતું. ગારમાટીના એ ઘરને રૂડીએ શાણગાઈ, સજાવ્યું, શોભાવ્યું. મહેનત કરીને ધમધમતું કરી દીધું. રૂડીના ઘર થકી ટીંબો શોભી ઊઠ્યો. પહેલાં તો ટીંબા તરફ કોઈ નજરે ય નહોતું નાખતું. કદી કદી કૂતરાં લડતાં-ઝઘડતાં ટીંબા પાસે પહોંચી જાય. એ સિવાય ટીંબો રહે સાવ વેરાન.

પણ જ્યારથી રૂડીએ ટીંબા પાસે ઘર બનાવ્યું છે ત્યારથી સીમનો ટીંબો ય તળાવકાંઠા જેવો જ રળિયામણો લાગે છે. રૂડીના ઘરના પ્રતાપે, અને એ ગારમાટીના ઘરની શોભા તો નીરખે જ જણાય.

ચાલો, સારું થયું. રૂડીનું ઘર થઈ ગયું. બારણે શુભ-લાભ લખાઈ ગયું. રૂડીએ એના રૂડલા સાથે ઘરમાં રહેવા માંડ્યું. રૂડવું ખુશ છે, રૂડલી ખુશ છે. કદી કદી વડલા હેઠળ સૌને મળવા જાય છે. સૌ ખુશ થાય છે. અને હમણાંથી સાંભળ્યું છે તળાવને કાંઠે વસતી કેટલીક બકરીઓ પોતાને ઘર જીવે બેઠી છે. ‘મારે ટીંબા પાસે ગાર માટીનું ઘર જોઈએ.’

લો, છે ને કમાલની વાત!
(સદ્ભાવ : “નિરીક્ષક”, ૧૬ જૂન ૨૦૦૮)
[10/115, Parishram Apartments, Satellite Road, AHMEDABAD - 380 015, India]
મે 2009

એ તો ચાલી નીકળી સાથે પોતાના નાના કાળિયા ભટુરિયાને લઈને. એ ઝડપથી ચાલતી હતી, જોડે કાળિયું બચ્ચું ઢસડાનું ઢસડાનું દોડતું હતું. જોતજોતાંમાં તો બકરી ગામની સીમ વટાવી, ગામ વટાવીને ગામને બીજા છેડે પહોંચી. હવે એ અટકી. ગામના બીજા છેડાની એ સીમ હતી. એણે ચારે પાસ નજર ફેરવી. હા, અહીં બનાવાશે એનું ઘર, પોતાનું ઘર, પોતે જાતે બનાવેલું ઘર. એ ઘરને માટે એના વિના બીજું કોઈ ન કહી શકે કે 'આ માટું ઘર છે.'

પણ એ ઘર બનાવવા તો ઘણી મહેનત કરવી પડે, દિવસો ય ઘણા જાય ત્યાં સુધી શું ? ત્યાં સુધી એણે અને કાળિયા ભટુરિયાએ રહેવું ક્યાં ? બકરીએ આમતેમ નજર દોડાવી, સીમમાં ઘણાં ઘટાદાર ઝાડ હતાં. વડ, લીમડા, જાંબુડા, વરખડા અને બીજાં ય કેટલાં ઝાડ. નમતી બપોર હતી. ઝાડના છાંયડા ફેલાયેલા હતા. થોડે દૂર ઊભિલું વિશાળ વડનું ઝાડ એને ગમી ગયું. વડ વિસ્તરેલો હતો. વડવાઈઓ ઝૂલતી હતી, કોઈ કોઈ વડવાઈઓ તો છેક જમીન સુધી પહોંચતી હતી. કોઈ કોઈનાં મૂળિયાં જમીનમાં ઊતરી ગયાં હતાં, બકરી કાળિયા ભટુરિયાને લઈને વડ પાસે પહોંચી અને ત્યાં બેસી પડી.

વીતી ગયેલા વખતની બધી વાતો એને યાદ આવી ગઈ. ગોળની ભીંતો અને શેરડીના સાંઠાની વળીઓ પર ટોપરડે છાયેલું એનું ઘર, મીઠું- મધુરું ઘર અને એમાં સાત ભટુરિયાં. .. ઘર પાસે ઝાડના થડ પર શીંગડા અકળાવતો બકરો અને એના ભાઈબંધો બાંધિયો અને બૂચિયો. ગ્લાનિ, શોક, રોષ, નિરાશાની લાગણીઓથી એનું મન ભરાઈ આવ્યું. ઘર તૂટ્યાનો આઘાત અને એમાંથી કળ વળતાં એણે છોડી દીધેલા ઘરની યાદે એને અકળાવી મૂકી. પણ તરત જ એને યાદ આવ્યો એ દૃઢનિશ્ચય, પોતાનું ઘર બનાવવાનો નિશ્ચય.

લાગણીઓની ભરતીઓટ સાથે પોતાનો નિશ્ચય યાદ આવતાં જ બકરી આજમાં, અત્યારમાં પાછી આવી ગઈ. 'બનાવીશ જ, હું માટું ઘર બનાવીશ જ' એણે ફરી એકવાર મનોમન પોતાના નિર્ણયનું રટણ કર્યું. વડની ઘટાનો આશરો કાંઈ ખોટો નથી. નવું ઘર બને ત્યાં સુધી ભલે વડના છાંયે દિવસો કાઢવા પડે. મન સ્વસ્થ થયું અને બકરી ઊઠી આસપાસ ઊગેલા છોડવા, પાંદડા ચરીને, કાળિયાને ય ખવડાવીને એ નિરાંત કરીને બેઠી. હવે રાત પડી ગઈ હતી. જે થાય તે હવે કાલે સવારે જ કરવાનું હતું.

રાત વીતી ને સવાર પડી. પંખીઓના ક્લરવ અને ઊડાઊડ ને ઊગતા સૂરજનાં હૂંફાળા અજવાળે બકરીની ઊંઘ ઊડી. જાગતાવેત એને યાદ આવ્યું. એ તો એના કાળિયા સાથે વડવાની છાંયમાં ઊંઘી ગઈ હતી એણે ઘર બનાવવાનું હતું. પોતાને માટે અને નાનકડા કાળિયા માટે ઘણું ઘણું કામ કરવાનું હતું. એ ઝટ લઈને ઊભી થઈ ગઈ, પગ જરા પછાડ્યા, ડોકી ટટ્ટાર કરીને, ચકોર આંખે ચારેપાસ ઊપર-નીચે નજર ફેરવી. કાલ બપોરે એણે આ સીમને જોઈ હતી ત્યારે આશરો ગોતવા સિવાય કોઈ વાત પર એણે ધ્યાન નહોતું આપ્યું. હવે એણે ચારે પાસ જોયું. આમ તો નવું કાંઈ નહોતું અહીંયા. શું હોય નવું ? આ સીમ કે પેલી સીમ. સીમ તો સીમ છે ને ? તો ય આ જુદી સીમ હતી. વર્ષોથી એ જ્યાં ચરી'તી, ફરી'તી, ઘર વસાવ્યું હતું એ સીમ આ નહોતી. આ એને માટે નવી જગ્યા હતી, પણ એણે હવે અહીં જ રહેવાનું હતું. હવે આ સીમનાં ઝાડવાં, પથ્થરો, ધૂળ-ઢેફાંની ય ઓળખાણ એણે કરવી પડશે, જોવાં પડશે, જાણવાં પડશે બધાંને. પણ જો આ સીમ જુદી હતી તો તે પોતે ક્યાં એની એ હતી ? પળવારમાં એને વિચાર આવી ગયો, 'હવે હું માત્ર બકરી નથી. હું હવે છું રૂડી. બકરી ખરી પણ રૂડી બકરી,' અને આ માટું રૂડવું. પાસે કૂદતા કાળિયા તરફ નજર નાખીને એણે એને ય નવું નામ આપી દીધું રૂડવું. રૂડીને યાદ આવી ગયું કે એણે એકલાં જ બધું કરવાનું હતું.

'પણ એકલી છું હું ? ના એકલી શાની ? રૂડવું તો છે મારી સાથે અને આ સીમમાં ઓળખાણો-પિછાણો તો થશે ને વખત જતાં ?' રૂડીને વિચાર આવ્યો અને જાણે અંદરની એની હિંમત વધી ગઈ.

રૂડીએ જે વડ હેઠળ આશરો લીધો હતો ત્યાં ઘણાં પંખીઓ, પશુઓ રહેતાં હતાં. ઝાડ પર પંખીઓ, વાંદરા, ચામાચિડિયાં ય હતાં અને બખોલોમાં બિલાડીઓ હતી, ઉંદરડા, ખીસકોલાં ય હતાં અને આસપાસ ફરતાં કૂતરાં તો ખરાં જ. સીમમાં ય બકરાની વસ્તી હતી. તેમાં રૂડી એકલી કેવી ને વાત કેવી ? રૂડી આવા વિચારો કરતી ઊભી હતી ત્યાં વડ પરથી એક વાંદરી ઊતરી આવી. રૂડી ઘડીક તો ચમકી ગઈ પણ એમ અજાણ્યાને જોઈને ચમકવાનું હવે એને કેમ પોસાય ? એણે વાંદરી સામે જોયું. વાંદરી બોલી, 'અહીં જ રહેવાની છે તું ?' 'હા, કેમ ? રહેવાયને અહીં ?' રૂડીએ પૂછ્યું. 'હાસ્તો મારી બાઈ, વડલો તો સૌનો છે, તો તારો કેમ નહીં ?' વાંદરીએ કહ્યું. 'માટું નામ રૂડી છે,' રૂડી

બોલી. 'વાહ બહુ રૂડું નામ છે તારું તો. પણ જોજો મારી બાઈ આ સીમમાં તું નવી છું, અને સીમ તારે માટે નવી છે. હરતાં-ફરતાં સાચવીને રહેવું,' વાંદરીએ સલાહ આપી અને રૂડવાને માથે હળવી ટપલી મારીને ઝાડ ઉપર ચડી ગઈ.

રૂડીને સધિયારો મળ્યો. આ સીમમાં એનું કોક તો ઓળખીતું થયું. રૂડી રૂડવાને લઈને ચરવા નીકળી પડી. દિવસ આખો એ ચરતી રહી, ફરતી રહી, સીમને જોતી રહી, સમજતી રહી અને સાંજ પડે પાછી વળીને વડવાને આશરે ગોઠવાઈ ગઈ. વડવાની બખોલમાં રહેતી બિલાડીઓ, સીમમાં ફરતાં કૂતરાં અને બકરીઓ જોડે પણ એને થોડી ઘણી ઓળખાણ થઈ. રૂડવું તો ગલુડિયાં સાથે રમવા ય જવા માંડ્યું. ઝાડ પર વસતાં પંખીઓએ પણ રૂડીની આસપાસ ઊડવા માંડ્યું. કાબરો, કાગડા, પારેવાં ને તેતરલોલાં નિરાંતે એની આસપાસ ફરતાં ચરતાં. રૂડી ગોઠવાઈ ગઈ વડલા હેઠળ.

આમ ને આમ થોડા દિવસ વહી ગયા. રૂડી હવે ક્યારેક રૂડવાને લઈને તો ક્યારેક એકલી સીમમાં અને છેક વગડાની કોર સુધી ચરવા જવા માંડી. એને અહીં ગમવા માંડ્યું. ક્યારેક અમૂંઝાણ થતી. ક્યારેક કાગડા, કાબરો કે કૂતરાં પેલી સીમના સમાચાર લઈ આવતાં અને રૂડીને કહેતાં. રૂડી એ કાને ન ધરતી એટલે એ બધાંયે કાંઈ કહેતાં બંધ થઈ ગયાં.

જોકે રૂડી ભૂલી નહોતી એ વાત કે એણે આ સીમમાં પોતાનું ઘર બનાવવાનું છે. સીમમાં હરતાં-ફરતાં એ જગ્યાઓ ય જોતી રહેતી, મનમાં કંઈક નક્કી ય કરી રાખેલું.

પણ એ નિશ્ચય હતો તો રૂડીનો હતો. એમાં બીજાં બધાંને શું ? બીજાઓ તો એની સાથે ય વાતો કરે અને એને વિશેષ વાતો કરે. અંદરોઅંદર 'તું તો પેલી સીમમાંથી આવી છું, નહિ ?' 'તે અહીં એ સીમ છોડીને અહીં કેમ આવી ગઈ ?' 'એવું તે શું મારી બે, તે આખી આખી સીમ છોડી દીધી ? એમ એકલાં રહેવું તે કાંઈ સહેલું છે ? ના, ના બે જાણને માથાફોડ તો થાય, તેમાં ઘરબાર, સીમ છોડાય ? આનું બધાં કરે તો તો થઈ રહ્યું ! આ સંસાર ચાલે કઈ રીતે ?' સીમનાં કૂતરાં, બિલાડા ને કાગડા કાબરો તો ઠીક છે પણ સીમમાં ચરતાં બીજા બકરા-બકરીઓને જાણે બહુ અકળામણ થતી હતી. એક બકરી આમ પોતાનું ઘર, બાર, સીમ છોડીને બીજી સીમમાં વસવા જાય તેમાં તો જાણે આખી બકરીની જાતનું વગોવવાનું થતું હોય એમ બધાં બબડતાં, એકલાં તો કેમ કરીને રહેવાય ? અને તેય બકરી થઈને ?

(અનુસંધાન પાન ૨૨ પરે)